
This is an electronic reprint of the original article.
This reprint may differ from the original in pagination and typographic detail.

Kaisto, Heta; Lautamatti, Katja

Satavuotias yö

Published in:
Repeämän kuvat

Julkaistu: 01/02/2022

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Please cite the original version:

Kaisto, H., & Lautamatti, K. (2022). Satavuotias yö: Suomen sisällissota, ylisukupolvinen muisti ja empaattinen kuuntelija. teoksessa *Repeämän kuvat: Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia* (Sivut 264-305). (Aalto-yliopiston julkaisusarja TAIDE + MUOTOILU + ARKKITEHTUURI; Vuosikerta 2022, Nro 1). Aalto ARTS Books. <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-64-0590-2>

This material is protected by copyright and other intellectual property rights, and duplication or sale of all or part of any of the repository collections is not permitted, except that material may be duplicated by you for your research use or educational purposes in electronic or print form. You must obtain permission for any other use. Electronic or print copies may not be offered, whether for sale or otherwise to anyone who is not an authorised user.

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

HETA KAISTO JA KATJA LAUTAMATTI

Satavuotias yö

*Suomen sisällissota,
ylisukupolvinen muisti
ja empaattinen kuuntelija*

- *Krhm, onko tuo sopivalla?*
- *Kyyl se.*
- *Suuri idän kans... ei. Suuri idän kansa (...)*
- Ei nytkään...*
- Joo, oikein, suuri idän kansa, katkoo kahleitansa, kärsimysten kyynelmaljat kukkuroillaan on, ei nyt auta hallitukseen, piina, kidutus ja tuska (...)*
- *Noo, annetaan olla jos se ei tule mieleen.*
- *Joo, nämä ihan pitäis olla tuttavat ne sanatkin, sanat noin että mä osaisin, mutta nyt on nähtävästi esiintymiskuumetta.*¹

Vuonna 2015 olimme molemmat, taidehistorioitsija ja dokumentaristi, uudessa vaiheessa taiteellisen tutkimuksen väitöstöissämme. Olimme pohtineet tahoillamme teoriaa tuhosta. Tuholla voi tarkoittaa konkreettista kokemusta, joka haastaa olemassaolon perustan ja kielen, tai käsitettä, jolla viitataan kuolleiden jättämään hiljaisuuteen, koko kulttuurin läpäisevään katoamiseen, sekä väkivaltaiselta tuntuvaan tarinaan, joka ei kuulu kaikille. Halusimme löytää omakohtaisen tavan ymmärtää tuhon kokemusta sekä työstää teoriasta tuttuja, toisinaan abstrakteja kysymyksiä taiteellisen työskentelyn kautta ja meille tutussa historiallisessa kontekstissa. Päätimme toteuttaa yhdessä suomenkielisen ääniteoksen, joka käsitelisi oman kulttuurimme katastrofia, Suomen sisällissotaa, taiteen keinoin. Emme arvanneet päätyvämmekin ainutlaatuisen muistitietoaineiston ja siihen kytkeytyvien haasteiden pariin tai että työskentely kestäisi seuraavat neljä vuotta.

Tuhon (eng. *disaster*) käsite syntyi holokaustin (1941–1945) jälkeisinä vuosikymmeninä ja kytkeytyy tiiviisti niin sanottuun representaation kriisiin: ajatukseen natsi-Saksan keskitysleirien ja koko holokaustin historian ymmärtämisen, käsittelemisen ja esittämisen mahdottomuudesta. Vaikeus kirjoittaa holokaustista – käsittämättömästä tapahtumasta,

jota ei pystynyt ilmaisemaan – ajoi sodanjälkeisen filosofian kriisiin etenkin Euroopassa.² Toisen maailmansodan jälkeen tematiikka nousi käsittelyyn kirjallisuudessa ja taiteessa, esimerkiksi Primo Levin kirjassa *Tällainenkö on ihminen* (1947) ja Alain Resnais’n dokumentaarisessa essee-elokuvassa *Yö ja usva* (1956). Myöhemmin 1970-luvulta lähtien tuhon kokemukset alkoivat yhä vahvemmin heijastua taiteisiin, jossa ne löysivät kertomuksensa ja esitystapansa.³ Etenkin elokuvatutkimuksen piirissä representaation kriisiin liittyviä kysymyksiä käsitellään paikoin psykoanalyysistä nousevan trauman käsitteen kautta.

Olimme jo tahoillamme perehtyneet tuhon esittämisen tapoihin sellaisten filosofien, kirjailijoiden ja elokuvantekijöiden kautta, jotka ovat itse eläneet holokaustin tai jonkin muun tuhon tapahtuman. Muun muassa Libanonin sisällissodan (1975–1990) jälkeisessä taiteessa on käsitelty tuhon kysymystä. Meitä kiinnostaville ajattelijoille oli yhteistä se, että he tutkivat oman kulttuurinsa ja kielensä muistia tai eräänlaisia muistin katkoksia.

Aluksi kävimme keskustelua siitä, onko Suomen historiassa tuhon tapahtumaa, joka koskettaisi kollektiivista muistia ja olemassaolon perustaa; olisiko meidän siis mahdollista tutkia tuhon käsitettä suhteessa oman kulttuurimme kollektiiviseen muistiin. Päätimme hyväksyä työmme lähtökohdaksi ajatuksen, että Suomen itsenäistymisen aikaan tapahtunutta Suomen sisällissotaa (27.1.–15.5.1918) voi tarkastella katastrofina katastrofien joukossa, aivan kuten kaikkia historian sisällissotia.⁴ Viitteitä tällaisesta sisällissotatulkinnoista löytyy suomalaisesta kaunokirjallisuudesta sekä esimerkiksi Kaisa Salmen yhteisötaideteoksista 2000-luvulla.⁵ Olemassa olevasta tutkimuksesta voi nostaa esiin esimerkiksi folkloristi Ulla-Maija Peltosen sisällissodan muistitietotutkimuksen⁶, jossa käsitellään kollektiivisia ja henkilökohtaisia muistamisen ja unohtamisen prosesseja myös traumateorian näkökulmasta.⁷

Vaikka Suomen sisällissota tuntui perustellulta valinnalta tuhon käsitteilyn aiheeksi, valinta ei ollut helppo. Jaoimme epämääräisen tunteen rajallisuudestamme: sisällissota tuntui jostain syystä kuuluvan vanhemmille sukupolville. Pian havahduimme siihen, että viimeiset sisällissodan mahdolliset silminnäkijät ovat kuolleet 2010-luvulla ja olemme

ensimmäinen sukupolvi, jolle ainoa mahdollisuus lähestyä sisällissodan aihetta tarjoutuu historiallisten aineistojen välityksellä. Se tuntui tärkeältä ja ajankohtaiselta näkökulmalta aiheeseen. Huomaamattamme aloimme liukua kohti arkistotyöskentelyä, jossa toimimme todistajina ja muistin siirtäjinä ylisukupolvisessa ketjussa.

Teoksen lähtökohdaksi valikoitui Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran kansanrunousarkiston 1917–18-muistitietokokoelma, joka koostuu haastatteluista, jotka on kerätty 1960–70-luvuilla, kun sisällissodan päättymisestä oli kulunut 50 vuotta. Meistä Katja oli vuotta aiemmin törmännyt aineistoon sattumalta keskustellessaan Valokuvataiteen museon arkistotutkija Jukka Kukkosen kanssa siitä, kuinka tietyt arkistoaineistot nousevat yhteisön muistin kulmakiviksi, kun taas toiset vaikenevat tai vaiennetaan. Kukkonen mainitsi tuolloin ohimennen muistitietoaineiston, jossa haastatellaan sisällissodan kokeneita ihmisiä, punaisia ja valkoisia. Aineistoa ei ollut Kukkosen mukaan aiemmin julkaistu. Saimme selville, että äänitearkisto on syntynyt, kun nuoret ja radikaalit historiantutkimuksen konservatiivista linjaa uhmaavat folkloristit kiersivät autollaan ympäri Suomea ja antoivat sisällissodan silminnäkijöiden muistella vapaasti.

Näiden arkistoaänien kutsumina päädyimme istumaan kansanrunousarkiston saliin, tempppelin kaltaiseen korkeaan tilaan. Vaikka sodat harvoin kohtelevat arkistoja lempeästi, tämä talo Kruununhaassa tai sen kokoelmat eivät vahingoittuneet vuonna 1918. Ainoastaan pari ikkunaa meni rikki, kun lähistöllä ammuskeltiin.

Arkistonhoitaja opetti meille kelanauhurin ja magneettinauhujen käyttöä. Selasimme vaatimattoman näköistä sinistä kirjaa, johon oli luetteloitu ja jälkeinpäin lyijykynällä korjailtu nauhojen sisältöä kursorisesti:

Meijerin isännöitsijän vaimo. Syntynyt 10.11.1890.

Pienviljelijä. Syntynyt 19.6.1899 Padasjoki Pukkisaari. Nauhoitettu Paanumäen vanhainkodissa 6.7.1966.

Runot ja laulut: taistelulaulut, pilkkarunot ja -laulut, vankileirilaulut.

Erikoiset, poikkeavat yksilöt. Urotyöt, pelastumiset tms. Kauhutarinat. Aavetarinat.

Mietimme luettelon äärellä, kuinka arkistossa vuodet tiivistyvät herättäen tunteen, että ne kuluvat poikkeuksellisen nopeasti. Historia alkoi tuntua yhtä hauraalta kuin materia, johon se kiinnittyy. Viisikymmentä vuotta vanhoista äänityksistä osa oli olemassa vain siinä meidän edes-sämme. Niitä ei ollut vielä siirretty digitaaliseen muotoon. Aavistimme, että tämä aineisto aavetarinoineen on tilaisuus ymmärtää sisällissotaan kiinnittyvää kollektiivista muistia, joka säteilee meihin ja nykyhetkeen.

Tällaisten ajallisten ulottuvuuksien risteyksessä me aloitimme työskentelymme.

Sitten meidät sitten yhtenä aamuna tultiin herättämään ja vietiin kaikki sinne ammuttaviksi. Ja meidät oli sinne riviin asetettu kahdessa rivissä olimme sillä lailla että jokaisen naama näkyi sinne ettei toisten toistemme takana ja kahdessa rivissä olimme.⁸

Kuuntelimme liki 120-tuntisen haastatteluaineiston kokonaisuudessaan. Keskeiseksi metodiseksi punaiseksi langaksi nousi kirjallisuustieteilijä ja kulttuuriantropologi Aleida Assmannin empaattisen kuuntelijan (eng. *empathetic listener*) käsite, joka ohjaa toissijaisen todistajan rooliin.

Assmann esittelee artikkelissaan ”The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling” uudentyyppisen, holokaustikirjallisuudesta⁹ ja niin sanotuista todistajalausuntonnarratiiveista (eng. *testimonial narratives*) nousevan kertojatyyppin. Tällainen kertoja etsii puuttuvaa ylisukupolvista tietoa, joka on vaiettu tai johon pääsy on estetty.¹⁰ Kertojan työ on arkistoissa ja historiallisissa jäljissä piilevien todistajalausuntojen myötäelävää kuuntelemista: antautumista todistukselle ilman vastauksia, ilman kommentointia. Tällainen kuuntelemisen teko synnyttää muistia uudelleen kehollisesti eläväksi: empaattinen kuuntelija toimii siis eräänlaisena välikappaleena, jonka kautta muisti siirtyy ajassa eteenpäin, uudelle yleisölle, uutta muistettavaa luoden.

Assmannin empaattinen kuuntelija on kirjallisuuden kertojaaäni ja

[illegible]

1. Runot ja laulut
taistelulaulut
palkkarunot ja laulut
vankilalaulut
muut (esim. kertovat runot ja laulut)

III ASIAKIRJAT
tehtäviä

91, 149, 234, 149

kirjeet 226-227
pöytäkirjat, lupatodistukset / Jne. 125-126 (Ammattien seuran), 142-143
karttapiiroksat, piirroksat
valokuvat (ks. valokuvakokoelmat) 233-234

valokuvat (ka. valokuvakokkeemat)

valokuvat (ks. valokuvakokoelmat)

valokuvat (ks. valokuvakokoelmat)

valokuvat (ks. valokuvakokoelmat)

kertomustutkimuksen käsite, jonka me otimme käyttöömme taiteellisen tutkimuksen ja äänitaiteen tekemisen kontekstissa. Lopputulos, 60-minuuttinen radioteos *Satavuotias yö*, on taidetta mutta myös taiteellista tutkimusta siinä, että se ei niinkään tuota tuloksia vaan paremminkin perusteltuja näkemyksiä, jotka nousevat käytännön työskentelystä ja vuoropuhelusta. Se on taiteellista tutkimusta myös siinä merkityksessä, miten teoreettinen lähtökohta antoi meille näkökulman, jota vasten aloitimme taiteellisen prosessin. Kuitenkin aineiston materiaalisuus ja ilmaisuvoima pakottivat meidät päästämään irti teoreettisista lähtökohdista, kyseenalaistamaan käsityksemme taiteen keinoista ja lopulta myös roolistamme tekijöinä. Prosessin kautta ymmärrys teoreettisista kysymyksistä siis tarkentui meille ymmärrettäväksi aistisena ja kehollisena.¹¹

Tässä tekstissä pohdimme muistitiedon merkitystä ylisukupolvisen muistin ja sisällissodan katastrofin kokemuksen välittäjänä. Jatkamme taiteellisen työskentelyn aikana käynnistynyttä vuoropuhelua, eräänlaista metodista kokeilua, joka havainnollistaa, millä tavoin taiteellisessa tutkimuksessa subjektiivinen punoutuu osaksi prosessia. Hyödynnämme Assmannin käsitettä empaattinen kuuntelija ja pohdimme, miten se ohjasi taiteellisessa työskentelyssä tehtyjä päätöksiä. Prosessi herätti meissä myös jatkokysymyksiä. Voiko empaattisen kuuntelijan käsitteestä löytyä työkalu, jonka avulla käsitellä monimutkaisia tuhon kysymyksiä yleisön kanssa? Pystyisikö empaattisen kuuntelijan roolin siirtämään yleisölle?

KATJA

Sisällissota ei ollut minua kiinnostava aihepiiri ennen kuin tapasin Hetan. Tunsin dokumentaristi Seppo Rustaniuksen neljän vuosikymmenen kuluessa¹² käsikirjoittamat ja ohjaamat sisällissotaa käsittelevät elokuvat. Niille on tyypillistä historiallinen tarkkuus, arkistokuvien käyttö sekä koskettavat silminnäkiähaastattelut tai kertojaääni. Aiheissa painottuu sodan häviäjien vaiettu näkökulma ja kärsimys. Rustaniuksen elämäntyötä vasten tuntui, että kaikki oli jo sanottu ja nähty Suomen

sisällissodasta. Kuitenkin keskustelut Hetan kanssa herättivät kiinnostuksen käsitellä Suomen sisällissotaa mutta vain äänen kautta ja tuhon kysymyksen näkökulmasta.

Meillä molemmilla oli omat syymme vieroksua kuvaa. Omani nousi taustasta dokumentaristina ja dokumenttielokuvan traditiosta, jonka yksi kulmakivi arkistomateriaali on. Olin aiemmin työskennellyt paljonkin arkistoja hyödyntäen, mutta kohtaamiseni libanonilaisen sodan jälkeisen kriittisen ajattelun kanssa oli kuitenkin jo monimutkaistanut suhteeni niihin.

Kerroin Hetalle Libanonista, jossa tuhoisan sisällissodan päätyttyä nousi esiin elinvoimainen kuvataiteilijoiden ja elokuvantekijöiden rintama, joka on käsitellyt töissään sodan kokemusta ja siihen liittyvää kollektiivista muistinmenetystä. Näissä töissä itseäni kiinnostaa etenkin tavat kyseenalaistaa perinteisten arkistojen ja historiantutkimuksen arvovalta ja metodit, ja puolustaa fiktiota tietämisen muotona. Tämä kritiikki ulottuu väistämättä myös dokumentaarisen elokuvan konventioihin. Sen teoreettinen ja filosofinen perusta on vahvasti mannermaisessa toisen maailmansodan jälkeisessä ajattelussa sekä muistin ja trauman teorioissa. Näissä töissä sisällissota edustaa tapahtumaa, jota ei kollektiivisesti ole pystytty käsittelemään sen tapahtumahetkellä, ja joka väistää kaikki pyrkimykset rationalisoida tapahtumat siisteiksi selityksiksi ja narratiiveiksi.

Esimerkiksi Walid Raad palasi 1990-luvulla sisällissodan päätyttyä synnyinmaahansa Libanoniin työskentelemään elokuvan, valokuvan, installaatioiden ja performanssin parissa. Hänet tunnetaan erityisesti ”Atlas Groupista”, Libanonin sisällissodan imaginäärisestä arkistosta, johon kuului sen alkuvuosina performatiivinen ulottuvuus.¹³ Raad järjesti Beirutissa tilaisuuksia, joissa hän esitti historiantutkijaa, joka oli yhdessä kollegoidensa kanssa löytänyt ainutlaatuista ja ennennäkemätöntä todistusaineistoa sisällissodasta. Anekdoottien mukaan paikallinen yleisö oli huiputettavissa, ainakin kunnes Raadin esittelemien dokumenttien nimet kävivät yhä monimutkaisemmiksi ja runollisemmiksi¹⁴ ja epäluulo otti vallan. Yleisölle kävi lopulta ilmi, ettei Raadin siteeraamia libanonilaisia historioitsijoita ole olemassakaan.

Raad itse on kertonut haluavansa työllään kyseenalaistaa historiankirjoituksen ja arkistoinstituutioiden itsestään selvän auktoriteetin. Etenkin sisällissodan kaltaisten tapahtumien kohdalla faktoihin nojaava historiankirjoitus on sokea varsinaisille sodan traumatisoiville kokemuksille ja sille, millaisia seurauksia näillä kokemuksilla yhteisölle on. Raadille fiktio ei ole päämäärä itsessään tai tapa tuottaa vaihtoehtoisia historiankirjoitusta vaan keino tutkia sitä, miten muistia tuotetaan.¹⁵ Atlas Groupin dokumentit ovat hänen mukaansa ”hysterisiä oireita”,¹⁶ siis traumateoriaa mukaillen tukahdetun traumaattisen muiston kollektiivisia ilmentymiä nykyhetkessä. Atlas Groupia voisi kutsua traumaattisen kokemuksen tuottamien fantasioiden, kertomusten ja merkityksettömyyden detaljien arkistoksi.¹⁷

Raadin esimerkin innoittamina päätimme Hetan kanssa perustaa monialaisen taidehankkeen, joka pohtisi Suomen sisällissodan hysterisiä oireita. Kutsuimme mukaan valokuvaaja Hanna Koikkalaisen, muusikko Pekko Käpin ja toimittaja Laura Airolan. Koneen säätiö, Uudenmaan kulttuurirahasto ja Taiteen edistämiskeskus rahoittivat ”Hysteriset oireet: Suomen sisällissodan ylimääräiset liuskat” -hanketta yhteensä noin 100 000 eurolla. Minun ja Hetan osuus hankkeessa oli tehdä radioteos. Emme toteuttaisi imaginääristä arkistoa Raadin jäljissä, mutta tutkisimme, voiko olemassa oleva arkisto itsessään olla oire jostakin pinnan alle painetusta.

- *No työ jouduitte sitten näkemään siinä ihan sen loppuselvittelyn?*
- *Kyllä. Me oltiin siinä keskustassa ihan.*
- *No joutuitteko tietämään siitä loppuselvittelystä sen jälkeen kun antautuminen tuli?*
- *Kyllä me nähtiin kun niitä ammuttavaksi (...) ja (...) ne on niin katkerat muistot.*
- *Niin on.*

Istumme vierekkäin kapean arkistopöydän äärellä. Nämä nauhat ovat itse olleet paikalla todistamassa heitä, jotka puhuvat, ja nyt meitä, jotka kuuntelemme. Ihastumme äänityksiin, joissa ihmisiä on pöydän ympärillä useampi, joissa he liikkuvat kauemmas tai lähemmäs mikrofonia tai sytyttävät tupakan, tai joissa tuoli narahtaa. Enemmän kuin puhetta näillä nauhoilla on oleilua tai vaikenemista. Istumme kaikki yhdessä pöydän äärellä ja posliini kilahtaa, kun kahvikuppi laskeutuu asetille kelanauhurin lähellä, tai valokuvia ja päiväkirjaa siirrellään ja rapistellaan pöydän päällä.

Nuorten haastattelijoiden kysymyksissä kuuluu lempeys ja sitkeys. He ovat valinneet äänittää ihmisiä kodeissa, olohuoneissa, keittiöissä. He sallivat oikut, aavetarinat, jaarittelut, sotasaavutuksilla retostelut, päiväkirjojen ulkoaluvun, tylsyyden, hölötyksen tai monta kertaa uudestaan aloitetun laulun. He sallivat ujon emännän empimisen ja hiljaisuuden. Äänessä ovat myös ne, jotka olivat sisällissodan aikaan lapsia, ja ne, jotka eivät miellä itseään punaiseksi ja valkoiseksi. Heidät pakotettiin valitsemaan, tai he lähtivät rintamalle, koska perheellä oli nälkä. Yksi teloitustarina kertoo hentomielisistä isästä ja pojasta, jotka teloitettiin kuoppaan, koska he itsepäisesti halusivat pysyä puolueettomina. Tarinoissa toistuu nälän kokemus ja ruokien kuvailu: joku kertoo heinästä ja hevosen sorkista tehdystä keitosta, toinen paistetuista mädistä perunoista.

Katja litteroi ääniaineiston tietokoneelle karkeasti samalla, kun kuuntelemme. Hän kirjaa punaisella fontilla muistiin myös kuiskuttelevaa keskusteluaamme:

juhlava vakava sävy, liikuttava. Lukeeko paperista?
(KUISKAA) HUMALASSA???

Nauhurin ja nauhan käsittelyäännet täytyy hyödyntää myös kertojan kanssa ja äänisuunnittelussa!!! YSKÄYKSET, HAUKOTUKSET, NIISTÄMISET. ASENNON VAIHTAMISET

Äänimaailma saisi johdattaa harhaan, loisi dokumentaarista ääni-

maailmataustaa mutta harhauttaa kuulijaa. Maailma jää ambivalentiksi äänimaailmankin puolesta.

Pitäiskö kuunnelman kertojien ajaa keskelle metsään ja olla metsän huminassa katsomassa paikkaa?

Heta: Tässä tavassa puhua tapahtuu se ”mitä muisti on”. Tosi yllättävä. Kuten Blanchot sanoo, ei rikota järjestystä vaan horjutetaan sitä. Derrida (Speech & language: autoaffekti): ääni on se asia, jossa subjekti ja toiseus yhdistyy. Puheessa tulee sellainen kohta. äänessä avautuu taso jossa subjekti ja toiseus kietoutuu, ei kuulu kummallekaan mutta kuuluu molemmille.

Empaattisen kuuntelijan työ on kyllä välillä raskasta. Eri puhujissa puheen ja puheen ero. heti kun tulee ihmisiä enemmän mukaan niin homma lähtee lapasesta. Hauska kohta. Kertoja joka pistää paremmaksi kun on kuulijoita. Nainen kertoi paremmin. Mistä se syntyy? Miksi joidenkin kanssa jaksaa puhua ja niitä kuunnella tuntikausia???

Puhuu putkeen oudosti pehmeällä matalalla äänellä, sota kuin seikkailua ja jännää peliä, semmoinen tunnelma HIENO SÄVY jotenkin iljettävä tyyppi

Kuunteleminen aktivoi eläytymis- ja kuvittelukykyämme. Näemme asioita, joita ei löydy arkistokuvista.

KATJA

Libanonissa on pitkän ja väkivaltaisen sisällissodan myötä tuhoutunut paitsi arkistoaineistoja ja museokokoelmia myös usko kollektiivisen muistin ja objektiivisen historiankirjoituksen mahdollisuuteen.

Faktat ja luvut eivät enää riitä tavoittamaan sitä, mitä sodassa yhteisölle tapahtui. Moni libanonilainen on kuvaillut, kuinka sota katkaisi

arkisen elämän jatkumon, jonka tilalle tuli ”seisminen” aika, murtuma tilan ja ajan, etenkin kronologian, kokemuksessa. Raja elämän ja kuoleman välillä sumeni hyvin konkreettisella tavalla. Ihmiset, jotka katosivat jälkiä jättämättä, saattoivat ”palata kuolleista” vuosien kuluttua. Moni jäi lopullisesti kadoksiin. Nämä elävät kuolleet ilmestyvät ja ovat kuin kotonaan libanonilaisessa elokuvassa ja kokeellisessa dokumentaarissa tuottaen eräänlaista aaveiden realismia. Näissä samaisissa elokuvissa Beirutin kaupunki näyttäytyy liminaalisena tilana: maisemana, jossa kuolla ja nousta kuolleista ja jossa sota ei ehkä koskaan päättynytkään, vaan jatkui Israelin vuoden 2006 pommituksissa tai vuoden 2008 väkivaltaisissa yhteenotoissa. Vuoden 2020 räjähdys Beirutin satamassa on paikallisten näkökulmasta vain yksi uusi näytös tässä katastrofien jatkumossa, jossa kaupunki tuhoutuu kerta toisensa jälkeen ja on aina uudestaan asukkailleen tunnistamaton.

Elämän ja kuoleman rajamaasto sekä aavemaiset poissaolon kuvat ovat leimallinen osa myös libanonilaisen elokuvateoreetikon Jalal Touficin kirjoituksia, joissa avautuu näkymä siihen, miten katastrofi iskee yhteisön aineettomaan perintöön. Hän nimeää Maurice Blanchot’n jalanjäljissä kaiken ylittävän tuhon, joka pyyhkii yli perinteen ja pyhyiden kokemuksen (eng. *withdrawal of tradition past surpassing disaster*).¹⁸ Siinä missä kirjat, valokuvat tai monumentit saattavat säilyä sisällissodasta fyysisesti koskemattomina, ne eivät enää ole sitä, mitä ne ennen olivat. Tämä aineeton muutos, joka ei ole mitattavissa tai dokumentoitavissa, on merkittävä: se määrittää yhteisön ja asettaa sille haasteen. Taiteen tehtävä on havaita ja tallentaa poissaolo, tuo ei-mikään. ”Record this nothing”, kuten Toufic yhdessä Walid Raadin kanssa on manifestinomaisesti todennut.¹⁹

Touficin ajattelussa voi havaita kaikuja adornolaisesta, Auschwitzin jälkeisestä taidekriitikistä, joka kyseenalaistaa taiteen mahdollisuuden vastata Auschwitzin asettamaan haasteeseen ja kulminoituu niin sanottuun kuvakieltoon. Kuten Ilona Reiners huomauttaa, vastoin yleistä tulkintaa Theodor Adorno ei kategorisesti kiellä runoutta ja taidetta.²⁰ Kriitiikin kohde on kärsimyksen suora representaatio²¹ ja taiteen yritykset kuvata traumaattista menneisyyttä tavalla, joka kääntää katseen pois menneisyydestä ja muistaa ”unohtaen”.²² Adorno asettaa niin filosofian kuin tai-

teenkin erityiseksi eettiseksi tehtäväksi muistamisen, oli sitten kyseessä materiaallinen olemassaolo tai kielellistä ilmaisua väistävä kärsimys.²³

Toisin kuin Adorno, joka suhtautui elokuvaan kriittisesti massakulttuurin ilmentymänä, Toufic korostaa elokuvaa muistin ja unohduksen etuoikeutettuna välittäjänä ammentaen tässä etenkin ranskalaisen filosofin Gilles Deleuzen ajattelusta. Keskustelun ytimeen nousevat elokuvan eettiset ja esteettiset strategiat toisen maailmansodan raunioissa.

Representaation kriisin kysymykset ulottuvat luonnollisesti myös kysymykseen dokumentaarisen kuvan rajoista. Kirjallisuuskriitikko Shoshana Felman ja psykiatri Dori Laub ovat urauurtavassa mutta ristiriitaisesti vastaanotetussa tutkimuksessaan ”Testimony: Crises of Witnessing in Literature, Psychoanalysis, and History” ensimmäisinä nimittäneet Auschwitzia tapahtumaksi ilman todistajaa (eng. *event without witness*) tai tapahtumaksi, joka tuhosi todistajansa.²⁴ Kysymys puuttuvasta todistajasta kytkeytyy natsihallinnon ohjelmalliseen pyrkimykseen pyyhkiä juutalaiset ja muut vähemmistöryhmät historiasta niin, että jäljelle ei jäisi jälkeäkään. Kuvia leireistä ei käytännössä ole olemassa. Myöhemmin ranskalainen psykoanalyytikko Gérard Wajcman on kutsunut holokaustia tapahtumaksi ilman kuvaa²⁵ tai tapahtumaksi, jonka jälkeen dokumentaarinen kuva ei ole sitä, mitä se oli ennen. Ihmiskehoon kohdistunut väkivalta on saastuttanut myös sen.²⁶

Arkisto- ja dokumenttikuvaan kohdistuva haaste konkretisoituu kahden elokuvantekijän, Claude Lanzmannin ja Jean-Luc Godardin, välisessä kiistassa arkistokuvien käytöstä.²⁷ Siinä missä Godard puolustaa (elo)kuvaa keinona ymmärtää ja ajatella katastrofaalista 1900-lukua ja käyttää otoksia Auschwitzin juuri vapautetuista, luurankomaisista vangeista arkistokompilaatioelokuvassaan *Histoire(s) du cinéma* (1988), Lanzmannin dokumenttielokuva *Shoah* (1985) rakentuu Adornon kriittisen estetiikan mukaisesti kuvakiellon periaatteelle²⁸. Lanzmann pitäytyy ehdottomalla tavalla nykyhetkessä, eikä elokuvassa nähdä yhtäkään arkistokuvaa. Ohjaaja itse on sanonut tehneensä elokuvan kaikkien arkistojen ulkopuolella²⁹ kyseenalaistaen näin arkiston ja totuuden suhteen.³⁰ Hänen mukaansa vastamyrkky kuvien ylivallalle (ikonofilialle) on tilan antaminen suullisen, puhutun todistuksen todellisuudelle.³¹

Auschwitz ja muut tuhon tapahtumat asettavat, elokuvatutkija Libby Saxtonin sanoin, eettisen ja esteettisen haasteen taiteelle ja erityisesti elokuvalle: miten tuoda esille se, mistä ei jäänyt mitään jälkiä?³² Kysymys on noussut yhä keskeisemmäksi viime vuosina myös dokumenttielokuvan tutkimuksessa, jossa tekijät ja tutkijat pohtivat kysymystä strategioista, joita dokumenttielokuvalla on käytössään poissaolevan esittämiseksi.³³ Näitä ovat esimerkiksi menneen tapahtuman lavastaminen ja performatiivinen uudelleen näytteleminen.³⁴ Tätä perinnettä edustavat esimerkiksi ohjaajat Rithy Panh, Joshua Oppenheimer tai Jean Rouch.³⁵ Toinen menneisyyden poissaolon esittämisen kulmakivi on arkistomateriaalien käyttö. Arkistojen puuttuessa tai tunnistaessaan arkistojen syntyyn liittyvät valta-asetelmat dokumentaristit ovat etsineet keinoja saada historiallinen aineisto ”puhumaan” toisin. Esimerkiksi tutkija-dokumentaristi Susana de Sousa Dias on kolmessa pitkässä dokumenttielokuvassaan tutkinut Portugalin Salazarin sotilashallituksen piilossa tapahtunutta poliittista väkivaltaa, kuten kidutusta, ja pyrkinyt nostamaan vaietut tapahtumat takaisin kollektiivisen muistin piiriin. Hän on elokuvissaan tuottanut ”näkymätöntä todistusaineistoa” (eng. *invisible evidence*) käsittelemällä poliittisen kidutuksen uhrien pidätyskuvia erilaisin ajallisen manipulaation keinoin, muun muassa hidastuksin.³⁶

Elokuvateoreetikko Aparna Sharma nostaa esille dokumentaarisen traumaelokuvan kriittisen estetiikan (eng. *critical aesthetics*) keinoja haastaa kolonialistiset, valtio- ja valtarakenteisiin sidotut narratiivit. Näitä keinoja ovat muun muassa kuvan abstraktio, haptinen visuaalisuus³⁷ tai jaksot hylätyistä, raunioituneista maisemista, jotka voi ymmärtää fyysisesti ja historiallisesti poissaolevien hahmojen tyyssijoina.³⁸ Nämä strategiat, Sharma ehdottaa, haastavat modernin historiankirjotuksen lineaarisen, homogeenisen aikakäsityksen ja mahdollistavat traumaattisten ja vaiettujen muistojen elokuvallisen esittämisen.³⁹ Sharma nojaa traumaelokuvan keinojen teoretisoinnissa Deleuzen aikakuvan (eng. *time-image*) käsitteeseen, jossa elokuva toimii sille ominaisen kes-ton kautta ajan, unen ja muistin etuoikeutettuna välittäjänä.⁴⁰ Aikakuva on Deleuzelle toisen maailmansodan jälkeisen elokuvan vastaus sodan jälkeiseen mahdottomuuteen ymmärtää tai nähdä raunioitunut todel-

lisuus. Kuten Ilona Hongisto huomauttaa, kuvan ja äänen, kehojen ja puheen erottaminen toisistaan on Deleuzelle audiovisuaalinen teko, joka pyrkii vahvistamaan mahdollisuuden ”nähdä jälleen”.⁴¹

Istumme vierekkäin elokuvateatteri Orionissa, jossa esitetään Claude Lanzmannin *Shoah* (1985).

Elokuvassa on pitkiä hiljaisia kuvia holokaustin tapahtumapaikoista. Esimerkiksi tyyni joki, johon upotettiin keskitysleireillä murhattujen murskatut luut, virtaa kuvassa seesteisenä. Traumaattinen historia nousee esiin tunnelmasta, kehoista, äänistä, paikoista ja siitä, millä tavoin ne kantavat ja välittävät muistia. Katsomiskokemus on työläs ja epämiellyttävä. Kertomukset, siis todistamisen tapahtumat, ovat pitkiä, eikä Lanzmann ole editoinut tai siistänyt niitä helposti sulateltavaan muotoon. *Shoah* ei tarjoa selitystä, loppuratkaisua tai katarsista. Tämän kokemuksen haluamme toisintaa omassa työssämme: kuuntelemisen raskaan työn.

Yhteys meidän käsissämme olevaan arkistoaineistoon tuntuu selvältä, ja Lanzmann rinnastuu suomalaisiin folkloristeihin. Kuuntelemalla ihmisten kertomuksia hän tekee tyhjäksi kuvien ylivaltaa. Meissä herää kuitenkin myös kriittisiä kysymyksiä: millaisen tilan Lanzmann luo todistajilleen? Millainen kuuntelija hän on? Lanzmann esiintyy itse elokuvassa ja laittaa nykyhetkessä käyntiin sekä yksityisiä että julkisia muistelun prosesseja, joissa on paikoin väkivaltainen ulottuvuus. Muistelu ei tapahdu todistajien ehdoilla, ja Lanzmannin tapa käyttää valtaa tihkuu läpi tavassa luoda kohtauksia, haastatella ja pakottaa ihmisiä puhumaan. Tilanteet palvelevat Lanzmannin poliittista agenda, joka on kytköksissä Israelin valtion ideologisiin päämääriin.

Kymmenen tunnin kesto antaa myös vaikutelman, että olemme jonkin kaikenkattavan äärellä. Elokuva on niin monumentaalisen pitkä, että tuntuu kuin se onnistuisi sanomaan kaiken, mitä sanottavissa on. Kuitenkin elokuvassa on vain murto-osa Lanzmannin kuvaamasta materiaalista. Silminnäkiähaastatteluja kuvattiin yhteensä peräti 200

tuntia, maisemia ja paikkoja noin 35 tunnin verran. Tarinan mukaan Lanzmann kuvasi kahden vuoden ajan yötä päivää ja häntä ajoi pakottava tarve tallentaa kohta edesmenneiden silminnäkijöiden kertomuksia – korjata aukko, joka elokuvahistoriassa oli. Kun arkistokuvat eivät pysty kommunikoimaan keskitysleirien historiaan liittyvää poissaoloa, *Shoahin* tehtävä on dokumentoida mennyttä ainoastaan sitä muistelevien todistajien, siis muistitiedon kautta.

Shoah muutti ilmestyessään käsityksen dokumentaarisen ja elokuvaalisen todistuksen luonteesta ja saavutti liki ikonisen aseman holokaustitutkimuksen piirissä. *Shoah* on monumentti, jonka on annettu vaikuttaa ehkä jopa siinä määrin, että se on vakiintunut holokaustin ja ylipäättään traumaattisten tapahtumien esittämisen malliksi. Kuitenkin unohdamme, kuten useimmat unohtavat, että Lanzmann on rajannut valtaosan osan aineistosta pois, etenkin naispuoliset haastateltavat. Äänessä on pääasiassa miehiä.

Ero meidän ja Lanzmannin työssä on, että me nojaamme folkloristien hienovaraiseen jo tehtyyn työhön, jossa korostuu äänten moninaisuus. Folkloristit, joita on ollut useita, asettavat meille ja myös radioteoksen yleisölle empaattisen kuuntelijan mallin. Heidän työhönsä nojaten haluamme kuuntelemalla ohentaa kuvien ylivaltaa, ehkä myös Lanzmannin ylivaltaa.

HETA

En ollut koskaan tavannut ihmistä, joka olisi kertonut minulle omasta elämästään Suomen sisällissodan aikaan. Sisällissodan tarina ei ollut siirtynyt minuun tutun ihmisen kasvojen eleinä, vaihtelevina äänenpainoina, kehon liikkeinä. Tämä oli minulle mahdollista vielä talvi- ja jatkosodan kohdalla: kohdata läheinen, joka oli itse todistanut sodan. Ehkä siksikin sisällissota tuntui tapahtuneen yleisesti historiassa ja oli olemassa vain siellä.

Kun sidos alkuperäisiin todistajiin katkeaa, on tärkeää keskustella siitä, mitä tarkoittaa ylisukupolvinen muistaminen: millaisia muistoja

luomme, millaisia tekniikoita ja välineitä on käytettävissä, ja ehkä myös kysyä, mitä olemme valmiit unohtamaan. Kysymys on vaikea ja koskettaa laajasti kysymystä tiedosta, historiallisesta totuudesta, kokemuksesta ja myös muistin määritelmästä.⁴² Minua tuho on kiehtonut ennen kaikkea kirjoittamisen kysymyksenä. Millä tavoin voimme tavoitella niitäkin tarinoita, joita on miltei mahdotonta ajatella? Mitä annettavaa tuholla on filosofiselle ajattelulle?

Työskentelyni lähtökohtana oli kuunnella poeettista kielessä. Halusin arkistoääniä kuuntelemalla tavoitella nimeämätöntä, katseen ulkopuolista, yksinäistä ja hiljaista. Minulle avaimen tähän lähestymiseen antoi kirjallisuusfilosofi Maurice Blanchot, jonka virittäytymisessä kieleen ja kirjallisuuteen on paljon sukulaisuutta taiteellisen tutkimuksen kanssa. Hänen mukaansa filosofia on jonkin asian nimeämistä ja näkyväksi tekemistä, ja jonkin toisen tukahduttamista ja poistamista sen kustannuksella.⁴³ Katse tarkoittaa väkivaltaa sille, joka jää nimeämisen ulkopuolelle. Poeettisessa lähestymistavassa antaudutaan tuolle vieraille ja toiselle.

Myös Jacques Derrida pohtii poetiikan ja todistamisen yhteyttä. Kun todistus muuttuu totuudeksi, se menettää jotain salaisuudestaan. Onko mahdollista säilyttää siihen kuuluva salaisuus salaisuutena, hän kysyy.⁴⁴ Romaniaalaissyntyinen Paul Celan (1920–1970) kirjoitti runonsa saksan kielellä. Vaikka kyseessä ei ollut hänen äidinkielensä, oli se hänen rakastamansa runouden ja kirjallisuuden kieli. Se oli myös kieli, jota natsit puhuivat hänen joutuessaan vankileirille ja kieli, jolla vanginvartijat antoivat tappokäskyn lukemattomille ihmisille, mukaan lukien hänen omalle perheelleen. Celan selviytyi heistä ainoana elossa leireiltä. Sodan jälkeen hän alkoi puhua kiville. Sukunsa viimeisellä on velvollisuus muistaa. Kuisma Korhonen näkeekin Celanin puhuvan kaikista niistä kuolleista, joita kukaan ei jäännyt suremaan, ja siksi muistamaan. Puhumalla kiville Celan antaa yhden vastauksen kuvittelun ja runouden kielen keinoin niidenkin puolesta, joilla ei ole enää muistajia jäljellä.⁴⁵

Vaikka todistaminen ei ole runoutta, se sisällyttää Derridan mukaan aina jotain hiljaista ja sanatonta itseensä ja siksi kokemuksen poeettisesta kielestä. Kukaan ei voi todistaa todistajan puolesta, hän viittaa Celanin säkeisiin. Ainoastaan runojen sanat tietävät, mitä niiden

kirjoittaja todistaa. Ikään kuin Celanin runous lähentelisi eräänlaista meta-todistamista: todistamista mahdollisen ja mahdottoman rajalla, todistamista itse todistamisesta.⁴⁶

Palaamme joka aamu arkistosaliin ja saman pöydän ääreen. Viritämme uuden magneettinauhan kelanauhuriin.

Kuunnellessa ajatukset harhailevat ja hakkaava ääni voi saada otsan lihakset jännittymään. Miksi meitä hämmentää juuri tämä ääni? Miksi emme pidä hänestä? Kuuntelemme omaa kuuntelemistamme: kehon asentoja, tuntemuksia ja aistimuksia, omia asenteita, ajatuksia ja mielikuvia.

Tartumme kohtiin, joissa kuulemme vaikerrusta ja itkua, ähinää, yskähtelyä tai korinaa ja vihellystä keuhkoista, jotka ovat selvinneet sekä Hennalan vankileiristä että toisen maailmansodan eturintamasta. Kun nälkäkuolemasta kertova tarina päättyy ja kertoja kuuluvasti nieleskelee sylkeään, mietimme: muistaako suu suolaisen sillin, jonka päälle ei ollut vettä?

Eräs rouva kertoo tarinan miehestä, joka kohteli julmasti punaisia sotilaita, jotka hän oli vanginnut viljamakasiiniinsa. Pian sodan loputtua mies loukkaantui itse. Hän tippui makasiinirakennuksen toisesta kerroksesta ja kitui yhden satavuotiaan yön ajan piinattuna aaveet seuranaan. Tästä tarinasta johdimme nimen teokselle, *Satavuotias yö*. Se tuntui kuvaavan tapaa, jolla sisällissodan tukahdutettu muisti on unien, aavekuvien tai lapsen muistin⁴⁷ kautta tihkunut keskustelun piiriin.

Sukupolvien välisten kokemuksetjujen kestoksi on määritelty noin sata vuotta.⁴⁸ Sitten alkaa muodostua hitaasti syvenevä kuilu. Kun viimeinen kokemusta kantava todistaja ja hänen todistajansa ovat poissa, olemme pelkkien historiallisten aineistojen ja jälkien varassa. *Satavuotias yö* -nimi muistuttaa, että historiaa ei voi kirjoittaa kerralla valmiiksi. Vasta sata vuotta tapahtumien jälkeen muistoja nousee esiin arkiston hämärästä ja niitä on kuulemassa uudet sukupolvet.

Jos saisimme valita, koko 120-tuntinen aineisto julkaistaisiin sellaisenaan radiossa, usean yön ajan kestäväenä lähetyksenä.

”Tuho hajottaa ja jättää kaiken paikalleen”, aloittaa kirjallisuusfilosofi Maurice Blanchot vaikeaselkoisen kirjansa *L'Écriture du désastre* (*Tuhon kirjoitus*, 1980).⁴⁹ Kirjassaan Blanchot käy rajuun vastarintaan kaikkia kokonaisuuden hahmottamisen tapoja vastaan. Teksti alkaa ja päättyy kesken kaiken, eikä se seuraa johdonmukaista ajattelun rakennetta. Jopa sen sisäinen liike, sanojen materialisoituminen ja merkitysten muodostuminen ilmentävät, että Blanchot’lle tuho tarkoittaa teonsanaa, verbiä, kirjoitusta kaiken rajoilla.⁵⁰ Tuhon kirjoitus on fragmentaarista kirjoittamista. Outi Alanko-Kahiluoto huomioi, kuinka Blanchot’lle fragmentaarinen kirjoittaminen asettuu tieteellisen kirjoittamisen ideaaleja vastaan. Se on eräänlaista tapahtumaa vailla alkuja ja loppuja, loputonta keskeneräisyyttä ja dialogia, joka luo sille eräänlaista eettistä voimaa, kytkeytymistä toiseuksiin.⁵¹ Minua puhutteli myös se, että Blanchot on hiljainen kirjoittaja, jonka oma henkilöllisyys ei juuri näy hänen teksteissään. Susanna Lindberg kuvailee osuvasti, kuinka kirjoittajuus on Blanchot’lle työkalu teoksen vaatimukselle, ei hänen omalleen: ”Maurice Blanchot vaikennee, vain teksti puhuu, kieli puhuu, puhe puhuu.”⁵²

Minulle *Satavuotias* yö on ollut ennen kaikkea mahdollisuus kokeilla kirjoittamista erilaisten rajapintojen ja toiseuksien läheisyydessä. Kun aloitimme aineiston kuuntelun, olin yllättynyt siitä, miten nykyaikaiselta ja tavalliselta suomen kieli korviini kuulosti. Vaikutelma kuunnella omaa äidinkieltäni oli hyvin voimakas.

Kuunnellessa aika nyrjähti: puhujat olivat luonani, minä olin siellä. Radio tuntuikin oikealta medialta heti. Äänet matkaavat esiin pimeästä, eikä niiden tuottamaa todellisuutta sekoita kuvien luoma taju todesta, kuten Salomé Voegelin kirjoittaa radion kuuntelemisesta osuvasti.⁵³

Kerroin Katjalle pohtivani kirjoittajan katoamista, jotta teksti voisi alkaa puhumaan itsenään. Mietin, voisimmeko toteuttaa jotain samaa. Runoudessa lähestymistapa tuntui luonnolliselta. Sen sijaan arkisto-aineistojen käsittelyssä se tuntui oudolta, jopa radikaalilta.

– *Ne ampus sen kylän palaamaan silloin yöllä ja se oli kauhiia katella*

siellä tuli se kylä palo kolmekymmentä taloa yhtäaikaan ku hevoset ja eläimet siellä tulella tulella kun ne tuota meni ja huutivat ja ihmiset myöskin se koko yön kesti se tuli ja toiselta ei siihen voinut mennä mukaan ku kummaltakin puolelta ammuttiin jos sieltä meni täältä toiselta puolelta ampu punakaartilaiset lahden puoliselä puolelta ampu saksalaiset ja valkoset.

– No yrittikö siviili-ihmiset siinä pelastaa eläimiä?

– Niin ne yritti niin mutta ne aina kun ne yritti niin silloin ne taas tulta sinne.⁵⁴

KATJA

Sisällissota päättyi Libanonissa armahduslakiin ja poliittisesti säädeltyyn kollektiiviseen muistinmenetykseen, joka saattoi myös julkiset arkistointititutiot syvään uneen. Sodan kaikkalainen virallinen muistelu kiellettiin, ja historiaa käsittelevien teosten sensuuria harjoitetaan vielä tänäkin päivänä, kolmekymmentä vuotta sisällissodan päättymisen jälkeen.

Sisällissodan seuraus olisi Suomessakin voinut olla kollektiivinen unohdus ja vaikeneminen, kuten Aapo Roselius on huomauttanut.⁵⁵ Kuitenkin unohduksen sijaan Suomessa pyrittiin vapaussodan kertomuksen kautta liimaamaan kasaan sotaa edeltävä illuusio yhtenäisestä kansasta, ”meistä”. Vuonna 1918, jo ennen sisällissodan sotatoimien päättymistä, Suomen Valtionarkisto (nykyinen Kansallisarkisto) ohjeistettiin voittajien toimesta keräämään todistusaineistoa sodan kulusta. Keräyksessä painottui se, mikä osoittaisi hävinneen puolen moraalittomuuden ja rakentaisi kuvan ulkoa tulleesta vihollisesta, joka uhkasi Suomen kansan yhtenäisyyttä. Muistityötä tehtiin näkyväksi sankarihaudoilla, historiikkeissa ja arkistossa. Nämä politisoituneet muistamisen eleet voi Roseliuksen mukaan nähdä eräänlaisena sisällissodan jatkumona, kun ”kivääri vaihtui kynään” ja sodanjälkeisestä Suomesta tuli ”kauhukertomusten maa”, jossa:

(M)ielikuvitukselliset kuvaukset vastaanotettiin usein ilman suodatimia ja ne muuttuivat todeksi. Monelle vihollinen esittäytyi kaiken

pahana, joka tuli eliminoida ja jolle ei tarvinnut osoittaa ymmärrystä tai oikeutusta sodan jälkeen. Viha on valtava voima ja sen lietsomisesta oli tullut yksi tehokkaimpia modernin sodan aseita myös Suomessa.⁵⁶

Arkistoinsituutiot ja voittajien virallinen historiankirjoitus kääntyivät sodassa hävinnyttä vastaan. Tämä säteili suoraan ihmisarvoon. ”Se vaikutti, teki minusta alimmaisena ja nöyrän.”⁵⁷

– *Se oli joulun aaton aatto muistaakseni kun minä tulin sieltä niin junalla minä tulin sieltä junalla tulin junalta pois*

– *Joulun aaton aatto?*

– *Niin jotakin semmoista se oli se aika likellä joulua se oli, oliko se nyt aaton aatto, kun minä tulin sieltä pois. Kengät oli vielä minulla hyvät ja ehjät jalassa mutta kaikki vaatteet ne oli mitä vaatteita siellä nyt edes oli minulla oli kulunnu siinä kuudessa kuukaudessa, siellä räjähtänyt. Minä kahtelin kun siellä oli yksi rouva ja sillä oli poika, ja sillä oli litran pullo maitoa, ja kananmunia, ja se syötti sitä poikaansa ja söi itse siellä vaunussa. Minä menin sinne ovelle, ja se oli oikein sellaisia rikkaita ihmisiä ja parempiosaisia, niin minä menin sinne sitten seisomaan. Ja se akka alkoi puhumaan että onkos teitin nälkä, ja minä sanoin että kyllähän minun on. Se rupesi syöttämään ja syötti ja minä onneton söin, kaikki ne maidot ja kananmunat, se syötti ja minä söin niin kauhean halukkaasti, ja minä tulin niin kauheisiin polttoihin siellä junassa, että minä meinasin siellä junassa kuolla. Ja se nainen koitti oikeen varmaan että se kuolis tuo mies, se oli tietonen että jos se oikein kovasti syö niin se tulee koviin polttoihin ja kuolee. Ja niin se meinas tulla samalla niinku tappaa minua. Se rupes minulle puhumaan ja haukkui niin kauheasti punikkiroistoksi ja kaikeks siinä minua. Minä tulin siihen tulokseen että se tiesi että kun tuo huono ihminen syö niin vahvaa ruokaa että eiköhän se jotakin tunnu sille. Ja niin se olikin.⁵⁸*

Valinta lähestyä sisällissodan kokemusta ääniteoksen keinoin tuntui itsessään tavalta haastaa sisällissotaan liittyvää tietoa ja käsittelytapoja. Kesällä 2015 istuimme Katjan kanssa kuuntelemassa Aleida Assmannin luentoa,⁵⁹ jossa tämä käsitteli uudenlaista kertojatyyppiä, empaattista kuuntelijaa. Vaikka emme löytäneetkään lisätietoja käsitteestä – Assmann vasta työsti sitä –, inspiroiduimme siitä sellaisena kuin sen ymmärsimme. Assmannia kiehtoi erityisesti, mitä tapahtuu itse muistille, kun alkuperäisiä todistajia ei enää ole ja muisti löytyy enää arkistoista ja tilastoista. Olisiko muistia mahdollista luoda uudelleen muistina?

Assmannin mukaan alkuperäinen todistaja on piste historiassa ja vasta toisen käden todistaja vie tämän kokemusta eteenpäin muistina. Haastattelijan rooli on toimia puheen kättilönä ja välittäjänä, jonka tärkeimpiä tehtäviä on yksinkertaisesti olla oikeassa paikassa oikeaan aikaan ja luoda vuorovaikutustilanne, jossa todistamisen tapahtuma voi toteutua.⁶⁰ Nuoret folkloristit näyttäytyivät meille juurikin empaattisina kuuntelijoina. Ajattelimme, että he olivat varmasti olleet tietoisia muistitiedon, äänen ja vaikenemisen merkityksestä vastarintana sisällissodan viralliselle historiankirjoitukselle. Selvää on, että heidän luomansa vuorovaikutustilanne salli puheen ja muistelun tapahtuvan. He laativat ilmoitukset, etsivät haastateltavat käsiinsä, ajoivat heidän luokseen ja pystyttivät laitteensa. He antoivat nauhojen pyöriä, kunnes puhe lakkasi varmasti, yleensä pidentyneisiin taukoihin, voipuneeseen ääneen ja lopulta hiljaisuuteen.

Salomé Voegelinelle kuunteleminen on etsimisen menetelmä, joka on kävelyä äänimateriaalin läpi.⁶¹ Kuvaus ilmentää hyvin arkistoaineiston äärellä syntynyttä päätöstä kuunnella kaikki nauhat alusta loppuun ja viettää niiden kanssa kiireetöntä aikaa. Vaienneen arkiston kuunteleminen tuntui eettiseltä velvoitteelta itsessään, mutta sen lisäksi meitä kiinnosti tieto, jota ei voinut etsiä muuten kuin kuuntelemalla. Nauhojen sisällysluettelot koostuivat kertomusten asiasisällöistä, kuten tapahtumapaikoista, mutta me etsimme myös hetkiä, jotka olivat pelkkää ääntä. Sen tuottama tieto olisi sisäistä tulkintaa ja kuvitusta.⁶²

Kuuntelimme Katjan kanssa nauhoja omina itsenämme, kokonaisina ihmisinä, virheineen päivineen. Tunsin, että seuraamme edeltäjiämme kuuntelijoiden ketjussa. Mitä pidempään kuuntelimme, sitä tärkeämmältä alkoi tuntua dokumentoida oma kuuntelukokemuksemme, jossa todistamisen taakka siirtyisi lopulta yleisölle.

Empaattinen kuuntelija oli meille kertoja, jonka tarkoitus on toimia todistajana todistajalle ja siirtää tämän kertomusta eteenpäin uudelle yleisölle. Se oli keino vastustaa instituutioiden yliotetta palauttamalla muisti takaisin tarinankerronnan haltuun ja ihmisten keskuuteen. Kertomukset pystyvät lisäämään kykyämme kuvitella, kuinka asiat voisivat olla toisin. Hanna Meretoja pohtii, kuinka kertomusten eettisyyttä voi mitata niiden kyvyllä laajentaa ihmisen mahdollisuudentajua. Itsensä sijoittaminen historiallisten tapahtumien aikaan ja todellisuuteen kehittää myös kykyä ymmärtää rinnakkaisia maailmoja ja niiden toteutumisen ehtoja myös tässä päivässä.⁶³

Assmann korostaa sitä, kuinka muistin siirtyminen on aina vastaanottamista ja siksi se siirtyy ainoastaan, mikäli kuulija todella vastaa sen mukana siirtyvään esitykseen. Hän viittaa erityisesti sellaisiin affektiivisiin linkkeihin, jotka voivat siirtyä toisen käden todistajalle omina reaktioina ääniin, kuviin ja kokemuksiin. Nämä ovat olennaisessa asemassa, kun pohditaan muistin siirtymistä eettisesti merkityksellisenä historiallisena yhteytenä.⁶⁴ Taideteos, joka pyrkii ottamaan empaattisen kuuntelijan aseman, on onnistuttava löytämään ne puhuttelevat keinot, jotka mahdollistavat tuon siirtymisen.

Kun oli syksykin niin oli pimee eikä ollut sähkövaloja ja piti sitte noita kynttilöitä kynttilöitten kanssa kulkea ja toimia sitte ja täytyi jättää siellä oli mulla sellainen nuori apulainen siis sairaanhoitokokelas oppilas ja muistan kaamean yön kun hän pelkäs tietysti tavattomasti siellä kun oli pimeetä ja niin paljon vankeja sitten sitten ja ei minkään ei mitään ollut lukossa ei millään ei mitään saatu lukkoon minkäänlaista tietysti kun pimiä oli se piti kulkee ja ne oli sekaisin kovassa kuumeessa ja ne kieri pitkin lattiaa ja vaikka siellä oli mies mies semmoiset niitä sanottiin sitten sanitääreiksi tai semmoisia ne oli niitä vankeja ja koitti-

vat niitä auttaa mutku ne oli sekaisin niin putosivat lattialle mut en mie muista mittään mittään et siel ois mittään erikoista tapahtunut siellä ne niitä sitten kun pääsivät paran ööö vapautettiin niin ne pääsivät kotia ja suurin osa kuoli ja haudattiin sitten semmoiseen suureen yhteishautaan lähellä sehän on hiekkamaata se ympäristö siellä se sitten.⁶⁵

KATJA

Sisällissodan muistovuonna 2018 myös Suomessa käytiin keskustelua siitä, miten muistamme oman sisällissotamme. Arkistolaitokset osallistuivat keskusteluun nostamalla esiin aineistojaan. Suomen elokuva-arkiston järjestämässä näytöksessä esitettiin täydelle salille kaikki se vähä sodan aikana kuvattu dokumentaarinen liikkuva kuva, mikä on säilynyt meidän päiviimme. Tsaarin asettaman kuvakiellon takia suomalaiset eivät itse kuvanneet sisällissodan tapahtumista elävää kuvaa, edes raakafilmiä ei hankittu. Olemassa olevan liikkuvan kuvan ovat tuottaneet ulkomaalaiset yhtiöt, kuten Pathé.⁶⁶

Mieleeni jäi pitkä otos valkoisten voitonparaatista, jossa ensin kuvaan hypähtelevät uljaasti solakat ja norjat, varmaankin lämminveriset hevoset. Pitkän otoksen lopussa saapuu holtittomasti aaltoileva rivistö raskastekoisempia hevosia, jotka eivät selvästikään ole tottuneet paraateihin eivätkä piittaa suorista linjoista. Ne säpsähtelevät, ajautuvat kiinni toisiinsa ja lähtevät sitten vahvaan sivuliirtoon kohti Esplanadin puiston istutuksia.

Kuten Jukka Kukkonen myöhemmin totesi sisällissotaseminaarissa keväällä 2018, dokumentaarista kuva-aineistoa rintamalta, varsinaisista sotatilanteista, ei Suomen sisällissodasta juuri ole. Kuvien tuottamisessa ja säilymisessä sodan voittajien ja viranomaisten osuus on ollut suuri, ja esimerkiksi punaisten teloituskuvista monen epäillään syntyneen performatiivisesti. Punaisten itse tuottamista kuvista suuri osa on säilynyt pääasiassa siksi, että niitä kerättiin todistusaineistoksi oikeudenkäyntejä varten. Yritettiin selvittää, miltä punaiset näyttivät, ja tunnistaa johtajat.⁶⁷

Kuitenkin se, mitä olen ajatellut tietäväni sisällissodasta, on perustunut pitkälti niihin kuviin, jotka ovat selvinneet tähän päivään. Arkistokuvan äärellä maailma ja menneisyys sotarikoksineen näyttäytyy välittömänä ja itsestään selvänä: luulen nähneeni kaiken, ajatelleeni kaikkea.⁶⁸ Nämä kuvat ovat paitsi minun muistini, myös kollektiivisen muistimme perusta ja ravinto. Kukkosen puheenvuoro kuitenkin kehotti kysymään, kenellä on valta katsoa ja asettaa katsottavaksi ja miksi tietyt kuvat ovat selvinneet ehjinä meidän päiviimme. Onko kysymys vahingossa syntyneistä ja selviytyneistä jäljistä, niin kuin Arjun Appadurain kuvaama humanisti uskottelee itselleen, vai politiikasta – siitä, että voittajan muisti säilyy tulevaisuuteen?⁶⁹ Entä millaisia ovat ne kuvat, joita ei koskaan otettu?

Kysymys on tärkeä kaiken arkistoaineiston edessä, ei vain Lähi-idässä, mutta etenkin Suomessa, jossa instituutiot muistavat puolestamme. Kysymys on keskeinen dokumentaristille, jonka työskentelyn yksi peruspilareista arkisto ja näkyväinen todistusaineisto perinteisesti on. Ajattelen, että kuten Libanonissa, myös Suomessa sisällissodan pimeimmät hetket jäävät dokumentaarisen kuvan ja historian tutkimuksen ulottumattomiin. Kuten historioitsija Aleksi Mainio kevättalvella 2018 huomautti: ”Sitä, mitä metsissä tapahtui, on mahdotonta selvittää.”⁷⁰

Vuonna 1967 Helsingin yliopiston Suomen historian professori Eino Jutikkala käytti valta-asemaansa ja kommentoi tätä käsissämme olevaa aineistoa, kun sen keruu oli juuri päättynyt. Nuoret folkloristit, epäilemättä innoissaan aineiston rikkaudesta, halusivat julkistaa sen sisällissodan 50-vuotisjuhlallisuuksissa. Jutikkalan tuomion mukaan tällaisella muistitiedolla ei kuitenkaan ollut ”mitään merkitystä historian tutkimukselle”.⁷¹ Hän vaati aineiston vaijentamista: sitä ei saisi käyttää lähteenä Helsingin yliopiston tutkimuksissa tai opinnäytetöissä. Hänen toiveensa toteutui, kun aineisto todella hiljeni. Sitä on tietävästi ensimmäistä kertaa käyttänyt Ulla-Maija Peltonen 1990-luvulla tutkiesseen työväen muistelua ja vaikenemista vuoden 1918 jälkeen.⁷²

Tuho koskettaa ennen kaikkea kysymystä muistista. On ero siinä, ajattelemmeko historiaamme eheänä, rikkumattomana kuvana, vai keskeneräisinä, kadonneina tai vääristyneinä riekaleina. Ajattelen, että meitä yhteisönä määrittää nimenomaan se, minkä olemme unohta-

neet ja menettäneet: se, mistä ei voi puhua, arkistojen hiljaiset kohdat. Dokumentaristina minua velvoittavat ne kuolleet, joilla ei ole ystäviä arkistossa.

Minä näin paljon. Minä näin ainakin kolme nelejä kuolevan sillä tavalla että kun, ne oli jo noin useamman päivän olivat semmoisessa heikommassa kunnossa, sitten ne oli useamman tunnin semmosia ettei ne paljon puhunut enää eikä ei ne edes lavalle istumaan päässy, mutta sitten ne pyysi kaverii niin tuomaan ulos auringonpaisteeseen. Tykkäsivät ulkoilmasta. Ja niinkun ne tuotiin siihen parakin seinälle, siihen kuumaan auringonpaisteeseen, niin sitten ei muuta tarvinnu. Se aurinko otti niihin niin paljon sitten..no. Siitä alko, ei kestänyt siitä sitten kauaa kun ne kannettiin sisälle takasin kun alko karpäsiä ilmes-tyyn suuhun ja silmiin. Se oli se merkki aina että sitten kun miehestä lähti henki niin sitten tuli karpäsiä heti naama täyteen.⁷³

HETA

Ääni tuntui oikealta materiaalilta vaietulle ja ajassa koteloituneelle. Sodan hävinneille ääni oli tapa olla olemassa. Valkoiset pystyivät rakentamaan muistomerkkejä pronssista ja kivistä, kun taas punainen muisti säilyi kirjoittamattomana lauluissa ja suullisessa perinteessä. Tieto epävirallisten hautapaikkojen sijainnista levisi suullisesti ja haudat merkittiin karsikkomerkein.⁷⁴ Ääni ei jättänyt jälkiä, eikä sitä voinut käyttää todistusaineistona sodan jälkeisissä selvittelyissä.

Satavuotiaalla yöllä ei ollut varsinaisia esikuvia kuunnelmissa tai äänitaiteessa. Esittelimme toisillemme satunnaisesti joitakin ääneen liittyviä teoksia lähinnä osoittaaksemme jonkin idean tai tunnelman. Pääosin teos kuitenkin syntyi ja kehittyi niistä ajatuksista, huomioista ja aineksista, jonka äärellä istuimme arkistossa. Koska aineisto itsessään oli huokoista, epätarkkaa, ja sen kuuntelu altis virheille, tuntui se vapauttavan kuuntelemaan ikään kuin yli puhutun ja johti taiteen äärelle. Se oli ikään kuin kuuntelua epätietoisuudessa.

Enemmän kuin taide-esimerkit minua inspiroi, kuinka ääni on koettu eri tavoin ongelmallisena filosofiassa. Huomio kohdistuu usein sen hankaluuteen aistimuksena, joka mielletään subjektiivisena ja affektiivisena ja siksi hankalana totuuden ja tiedon näkökulmasta. Ääneen liittyvä tukaluus lävistää jopa sodanjälkeisen etiikan sydämen. On kiinnostavaa, miten Emmanuel Lévinasille juuri katse rakentaa kasvot ja eettisen suhteemme toiseen, kun samaan aikaan toinen edustaa juuri sitä ylitsevuotavaa, kahlitsematonta, läpitunkevaa ja koskettamatonta, joka rikkoo katsojan maailman horisontin. Ikään kuin toinen käyttäytyisi häiritsevän, läpitunkevan äänen tavoin.⁷⁵

Kuunteleminen onkin sijoittumista valtavaan jännitteeseen. Jean-Luc Nancy pohtii, kuinka äänen olemus ja tapa olla olemassa on toteutua asioiden välillä. Se pystyy olemaan yhtäaikaaisesti merkitsevä ja ei-merkitsevä tavalla, jonka vuoksi Nancy kysyy, voiko kuuntelemisella olla sijaa filosofiassa tietämisen tapana.⁷⁶ Tuo jännite äänessä tuntui avaavan kokonaisen avaruuden sisällissodan historiankirjoituksen ja edelleen muistitiedon suuntaan, jossa vaimentaminen oli järjestelmällistä ja rakenteellista, eivätkä kaikki äänet ole sopineet sellaisinaan kuultaviksi tai niitä ollut tavoitettu vielä tänäkään päivänä. Ääni tarkoittikin keinoa nostaa esiin sisällissodan tietoon liittyviä häiriöitä itse häiriön keinoin.

Pyrimme nojaamaan kaikissa valinnoissa arkistoaineiston materiaaliseen ja kokemukselliseen voimaan. Nauhat ovat ainutlaatuista historiallista ainesta, ja jälkeinpäin oli helppo nähdä, että kohtasimme arkistoaineiston ja äänimateriaalin myös auraattisena uniikin taideteoksen kaltaisena. Harri Kalha pohtii, miten auran käsite voi ottaa erilaisia muotoja myös historiallisen materian ja inhimillisen kohtaamisen vuorovaikutuksessa. Kalha lainaa tutkija Susan Buck-Morssin kaunista havaintoa, jossa Walter Benjaminin vaatimus taiteelle – ja täten oikeutus auralle – on ”estää vieraantumisen ruumiillisesta aistimuksellisuudesta, palauttaa ruumiillisten aistien vaistomaisen voiman, varjellakseen koko ihmisyyttä.”⁷⁷

Kalhan jalanjäljissä voisikin ajatella niin, että auran tehtävä on tuottaa esteettinen kokemus, joka puhuttelee ihmisen empatiakykyä. Arkistoaineiston kuunteleminen iäkkäänä ja hauraana materiana oli osa

empaattista kuunteluamme. Nauhat olivat ikään kuin haastateltavien materiaalin jatke, jotka varjelivat haastateltavien läsnäoloa ja ihmisyyttä arkistojen uumenissa. Halusimme edelleen korostaa tätä suhdetta sijoittamalla teokseen ääniä, jotka tunkeutuisivat kuulijan sisälle. Brandon LaBelle kuvailee, kuinka sanojen syntyminen määrässä suussa venyttää ymmärrystä siitä, mikä on kieltä ja kommunikoi ihmisäänessä.⁷⁸ Maiskutukset, hengitysäänet, itku tai laulu eivät ehkä ole merkityksellisiä silloin kun tarkoitus on välittää historiallista tietoa, mutta muistinvälittäjinä ne olivat olennainen osa puhumisen tapahtumaa ja sanomattoman aluetta. Satavuotiaassa yössä nimettöminä esiintyvät haastateltavat eivät ole kehottomia, vaan LaBellen ajatusten myötäisesti juuri suu juurruttaa heidän äänensä kehoon ja muistuttaa, että keho on subjekti ja subjektina osana erilaisia monimutkaisia yhteyksiä.⁷⁹

Suu tekikin eläväksi puhujien kehon ja läsnäolon. Se toi lähelle myös väkivallan. Suu oli paikalla todistamassa nälkää ja vaientamisen.

KATJA

Liki 20 vuotta Peltosen jälkeen muistitietokeräyksen kirjalliseen osuuteen⁸⁰ tarttui sosiologi Marjo Liukkonen väitöstutkimuksessaan *Hennalan naismurhat 1918*.⁸¹ Toisin kuin Peltonen, Liukkonen ei suhtaudu muistitietoon kansanperinteenä vaan käyttää leirillä olleiden naisten kertomuksia historiallisena lähteenä ja todistusaineistona. Tutkimuksen päävääntämä on, että Hennalassa, toisin kuin aiemmin on tiedetty tai myönnetty, kuoli väkivaltaisesti 216 naista ja siellä pidettiin vangittuna 289 lasta.

Liukkosen tutkimus nostatti keväällä 2018 kiivaan keskustelun muistitiedon ja muun historiallisen tiedon eroista. Kysyttiin, voiko muistitietoa hyödyntää vastauksena kysymykseen siitä, mitä vuonna 1918 tapahtui naisille ja lapsille etenkin, mikäli muuta todistusaineistoa ei ole saatavilla. Keskustelussa korostui kysymys muistitiedon subjektiivisuudesta ja alttiudesta vääristymille sekä lähdekritiikin tärkeys.⁸² Historian emeritusprofessori Kari Teräksen mukaan muistitietoa vai-

vaa esimerkiksi sen ajallinen kerroksellisuus: 1960-luvulla sisällissotaa muistellut nainen on saattanut kuulla natsi-Saksan keskitysleireistä ja ehkä tarkastelee omia vankileirikokemuksiaan tästä perspektiivistä. Todistajana hän on tästä kerroksisuuden ja subjektiivisuuden näkökulmasta epäluotettava; hänen kertomansa arvo on lähinnä niissä merkityksissä ja tulkinnoissa, joita hän liittää kokemukseensa.⁸³

Kysymys uhrin todistuksen epäluotettavuudesta artikuloituu myös kokeneiden sisällissodan tutkijoiden Marko Tikan ja Tiina Lintusen laajassa Liukkosen tutkimukseen kohdistuvassa kritiikissä, jonka Helsingin Sanomat julkaisi huhtikuussa 2018. Kritiikin mukaan vankileirin surmattuja lukuun ottamatta naismurhien selvittäminen on hankalaa:

”(...) sillä keskeistä joukkosurman dokumenttia, Lahden kenttäoikeuden pöytäkirjaa, ei ole ollut tutkimuksen käytössä. Se on mahdollisesti tuhottu jo vuosikymmeniä sitten.

Kun Hennalan naismurhat on pysähtynyt tähän esteeseen, on sen näkökulma siirtynyt ryhmäkokemuksen ja muistelukerronnan analyysiin. Liukkonen käyttää lähteenä myöhemmin syntyneitä muistelmia ja antaa lähinnä uhreihin lukeutuneiden kuvata tapahtumia.

Tässä tutkimus törmää toiseen haasteeseen: se mitä uhri kokee, ei vastaa kokonaisvaltaisesti kysymyksiin, ”mitä tapahtui?” ja ”miksi näin tapahtui?”⁸⁴

Vaikka Liukkosen tutkimuksen metodiin kohdistuva kritiikki on osittain aiheellista, se nostaa esiin myös kysymyksen arkistojen ja niin sanottujen virallisten todistusaineistojen asemasta kulttuurissamme. Kuten Ulla-Maija Peltonen kirjassaan *Unohdus ja barbaria* (2020) huomauttaa Leona Tokeria mukaillen, muistitiedon luokittelu subjektiiviseksi johtaa ”naiiviin luottamukseen virallisten lähteiden totuusarvoon”. Kuitenkaan ”viralliset lähteet eivät ole yhtään ongelmattomampia kuin yksityisetkään lähteet”.⁸⁵ Myös Walid Raadin työt kannustavat kyseenalaistamaan historialliset, ”autenttiset” dokumentit ja muistuttavat siitä, että men-

neisyyttä tutkiessamme ja tulkitessamme olemme jatkuvasti tekemisissä aukkojen, poissaolojen ja epävarmuuksien kanssa.

Kuitenkin historiankirjoituksen epistemologiset prosessit tarjoavat meille turvallisen, vaikkakin ehkä valheellisen tunteen siitä, että menneisyys on vakaa tosiasioiden summa etäällä meistä. Holokausti-historioitsija Saul Friedländerin sanoin systemaattinen, faktoihin nojaava historiallinen tutkimus jopa suojelee meitä menneisyydeltä, sillä tällainen ”byrokraattinen” historiallisen analyysin proosa ammentaa katastrofiset tapahtumat tyhjiin niiden historiallisesta todellisuudesta.⁸⁶ Myös historioitsija Dominick LaCapra on kiinnittänyt huomiota siihen, kuinka hämmästyttävän vähän historioitsijat tunnistavat ja tunnustavat yksilöllisen ja kollektiivisen trauman merkityksen. Selitykseksi hän tarjoaa ainakin sen, että psyykkistä traumaa on vaikeampi dokumentoida kuin esimerkiksi kuolleiden tai raiskattujen lukumäärää. Klassinen historiankirjoitus, joka painottaa juuri lukumääriä ja luettavuutta, voi LaCapran sanoin kadottaa traumaattisten tapahtumien trauman (eng. *take the trauma out of trauma*).⁸⁷

Kun historioitsija törmää mykkään seinään objektiivisuuden vaatimuksen edessä ja jää kaipaamaan puuttuvaa asiakirjaa, Assmannin empaattinen kuuntelija ehdottaa toisenlaista asennetta suhteessa menneeseen. Tämä asenne kantaa mukanaan holokaustin jälkeistä veloitetta varjella tuhon todistajan erityistä asemaa kaikessa monimutkaisuudessaan ja kerroksellisuudessaan. Todistajan erityinen asema liittyy muun muassa siihen, miten todistus voi haastaa kansallisvaltioiden hegemoniset narratiivit ja paikoin väkivaltaiset tarinat siitä, keitä me olemme ja mistä tulemme. Trauma näyttäytyy politiikan tutkija Jenny Edkinsille repeämänä, eräänlaisena lineaarisen kansallisvaltion ajan katkoksenä, jonka kautta voimme nähdä asioiden todellisen poliittisuuden (eng. *real politics*)⁸⁸ sekä poliittisen yhteisön epävarmuuden, kontingenssin.⁸⁹ Todistaminen on taistelua muistista ja sitä kautta aktiivista, jopa poliittista vastarintaa kansallisvaltion status quolle.

Myös sosiologi Jeffrey Alexander painottaa kulttuuristen traumanarratiivien yhteisöllistä merkitystä. Trauman todistamisen tapahtuma on todistajan ja kuuntelijan yritys palauttaa yhteys, jakaa toisen kokema

kärsimys⁹⁰ ja näin jälleenrakentaa ”affektiivinen yhteisö” (eng. *affective community*).⁹¹ Samalla tavalla Aleida Assmann painottaa todistusten kuuntelemisen työtä osallistumisena, joka altistaa myötäelävälle ymmärrykselle ja tuottaa affektiivista yhteisöä. Assmannin kuvailema affektiivinen yhteisö on verisiteistä, uskonnosta tai kansallisuudesta riippumaton.⁹²

Liukkosen tutkimuksen teoreettinen lähtökohta on feministinen, ja hänen tietoinen, arvokas pyrkimyksensä on Michel Foucault’n hengessä kritisoida ja purkaa vallitsevia valtarakenteita ja arkistoa Foucault’n sille antamassa merkityksessä: diskursiivisena käytäntönä, joka säätelee sitä, mitä milloinkin voi tai ei voi lausua, ja toisaalta sitä, mitkä asiat tulevat havaituksi tai jäävät havaitsematta tiettyinä aikakautena.⁹³ Sosiologi Sari Näreen näkemyksen mukaan Liukkosen tutkimuksen ympärillä käyty kiista ei kerrokaan niinkään metodologisista epätarkkuuksista kuin siitä, miten satavuotinen, voittajien ehdoilla kerrottu hegemoninen historiankirjoitus on murtumassa.⁹⁴

Lintusen ja Tikan arvioon laatimassaan vastineessa, jota *Helsingin Sanomat* ei julkaissut, Liukkonen tarttuu itse niihin oletuksiin, jotka kritiikissä paljastuvat: että mahdollisesti tuhattu pöytäkirja olisi luotettavampi lähde kuin sotarikoksen uhrin kokemus, tai että laittomista murhista tai raiskauksista ylipäättään laadittaisiin dokumentteja. Mikäli raiskauksista ei löydy virallista aineistoa, tarkoittaako se, että raiskauksia ei tapahtunut? Liukkonen syyttää Suomen sisällissotatutkimusta rakenteellisesta väkivallasta ja pyrkimyksestä kyseenalaistaa uhrien, etenkin naisuhrien, kokemus fantasiana – sillä oma keskitysleirikokemus ei, Liukkosen sanoin, ole folklorea.⁹⁵

*Minun täytyi lähteä mukaan ja meittii oli kaikki koko alamaiset punakaartilaisten puolelta niitten vaimot sitten sai lakaista punakaartilaisten jäljet pois täältä kaupan tyköä aina sinne maantielle asti luudan kanssa lakaista maantiekkin punakaartilaisten jäljet pois vain joka paikasta ja jos nousi vähänkin ylös vaan niin sit koht lyötiin takapuoleen pyssyn kanssa se oli aivan vain rämällään siinä niin luudan kanssa ja lakaistava.*⁹⁶

Työn edetessä käy selväksi, että aineisto on arkaluonteista ja sen julkaisuun liittyi kysymyksiä, joihin meillä täytyy olla hyvät vastaukset. Voiko kertojen henkilöllisyyden tunnistaa äänistä? Keneltä kysytään lupaa, kun 1960-luvulla ei tekijänoikeussopimuksia tehty? Aineiston arkaluonteisuuden takia päätämme jättää äänet anonymieiksi ja nimetä kertojat vain radioteoksen ohjelmatiedoissa. Tämän lisäksi jäljitämme jo edesmenneiden kertojen perillisiä. Tämä on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran asettama ehto sille, että voimme käyttää äänitteitä. Tavoitamme kovalla työllä noin 20 perillistä ja vierailemme joidenkin luona henkilökohtaisesti.

Istumme Vihdissä vanhassa tuvassa siskon ja veljen kanssa. Heidän isoäitinsä lakaisi tietä rämällään naapureiden osoittaessa häntä aseilla. Soitamme nauhalta hänen puhettaan, ja lapsenlapset kuulevat isoäidin äänen ensimmäistä kertaa sitten lapsuuden. Isoäidin äänessä kuuluu haavoittuvuus hänen kertoessaan tarinaa, jollaista harvoin perhepiirissä kerrotaan.

– *Minul oli leipominen parhaillaan. Ja sitten nii valakoset tulevat tuolta noin tuolt meirän näkyviin tänne näin kun tää talo rupee näkymään niin ne tulee tuolt noin ja mää ajattelin jo kauan aikaa sitä että kyl ne voi yks kaks tulla. Sillo ne tuli ja niil oli valakoset nauhat käsvarressa ja kun ne tulivat tänne näin niin (...) niin sitten nee pistivät minun niin lujil sit ne pyssyt suorana vaan sitte tänne näin, minuu päin. Ja ja ja, ja sitten niin, et minun täytyy tunnustaa sitten missä mieheni on. Se oli silloin hän oli mettäkaarttis. No enhän mää sitä tienny sitten sanovat tai kyllä oikeestaan tiesinkin, mää vein ruakaa hänelle tuonne mettään, ja sitten niin minä menin silloin justiin sillon niin hakemaan uuniin puita, meinaan rupeen (...) kypsentämään, tota, leipii, mutta ne leivät jäi sitten semmottiiks kypsentämättä ettei emmää muista enää kuinka se kävi et toiset tais sitten kypsentää ne kun, kun.. No sitten niin (...) sitten kun (...) määkin sekavoiun. Että sitten kun tota hän (...) täson niin jännityksiä.*

– *No ei, pidetään taukoa.*⁹⁷

Oli vaikeaa päättää kuka, millä tavoin ja mistä käsin kommentoi ja johdattelee arkistoaineistojen kuuntelua teoksessa ja mitä kaikkea halusimme kertojaääneltä. Aluksi ajattelimme, että kertojaääni olisimme me itse. Halusimme sitä kautta tuoda esiin lukemiamme teorioita tuhosta. Melko pian omat sanamme ja ajatuksemme, myös teorioiden merkitys, alkoivat kuitenkin tuntua ylimääräisiltä haastatteluiden ilmaisuvoiman rinnalla. Tuntui riittävältä, että olisimme läsnä radioteoksessa koneenkäyttäjänä, kelaamassa, käynnistämässä ja pysäyttämässä nauhoja.

Päädymme Katjan kanssa ajatukseen toisenlaisesta kertojasta: selaisesta, joka ei lisäisi kerrottuun omaansa vaan olisi läsnä ei-puhuttuna äänenä. Syntyi ajatus äänimaisemasta, joka tauottaisi kertomuksia ja samalla kannustaisi keskittyneempään ja syvempään kuunteluun. Halusin kokeilla rakentaa äänimaiseman itse ja jatkaa sillä kuuntelemisen työtä. Soittimeksi valikoitui suomalainen putkisyntetisaattori Knifonium, jonka sähköistä sointiväriä pidin poikkeuksellisen ilmaisuvoimaisena ja monipuolisena. Kävimme läpi ajatuksemme Yleisradion dokumenttiryhmän tuottajan Hannu Kariston kanssa, joka tuntui ymmärtävän tavoitteemme ja antoi meille vapaat kädet taiteellisen ilmaisun ja arkiston käytön toteuttamisessa.

Soittamani pienet, hyräilevät melodian pätkät toivat mieleeni harhailevat kertomukset. Improvisoidut kohinat ja surinat saivat mieleni tulvimaan tapahtumia, joita kukaan ei ollut todistamassa. Kuljin mielessäni sähköisessä metsässä, jossa makasi tyhjä pullo mättäällä. Tuuli yltyi puissa ja tarttui hitaasti pulloon saaden sen suun ujeltamaan aivan kuin joku puhaltaisi siihen. Mietin klassista paradoksia puun kaatumisesta metsässä: kuuluuko siitä ääni, jos kukaan ei ole todistamassa sen kaatamista?

Pyrin saamaan sähköisestä soittimesta esiin sävyjä, joissa kosketus kuuluisi ja yhteys ihmiseen säilyisi mahdollisimman läsnäolevana soitossa. Aivan kuten radioteoksen arkistonauhojen koneenkäyttäjähä halusin, että instrumentin soittaja olisi läsnä ja kuultavissa, aineistojen rinnalla ja niiden kanssa resonoiden. Työstimme musiikin valmiiksi

leikkauspöydällä, jolloin yhdessä Katjan kanssa löysimme kokonaisuudelle oikean sävyn.

KATJA

Katastrofista selvinneiden todistus saa muodon viiveellä ja epätäydellisenä. Todistajien halu todistaa on vastarintaa sille aukolle, mikä historiankirjoitukseen jää.⁹⁸ Kuten laaja holokausti- ja traumakirjallisuus vahvistaa, tuota vajavaista todistusta täytyy kunnioittaa. Voimme vain kuunnella sitä, mutta kuunnella täytyy. Se on taiteen, myös dokumentaarisen elokuvan, yksi tärkeimmistä tehtävistä.

Satavuotias yö -radioteos irtautuu hyvin ilmeisellä tavalla dokumentaarisen elokuvan perinteistä siinä, että se irtisanoutuu kuvan referentiaalisuudesta. Kuvan poissaolon kautta, Shoahin tavoin, *Satavuotias yö* aktivoi kuuntelijan kuvittelukykyä⁹⁹ ja herättää tunteen siitä, ettemme sittenkään ole nähneet kaikkea. Lanzmann on huomauttanut, että historiallisen kuvamateriaalin ongelma on siinä, miten se muuntuu ajan saatossa kärsimyksen vertauskuviksi. Yhteys erityisiin, ainutlaatuisiin historiallisiin yhteyksiin katoaa.¹⁰⁰ Moneen kertaan kierrätetyt, tutuiksi tulevat kuvat luovat turvallisen tunteen menneisyydestä, joka on hallinnassa ja meistä etäällä. Lanzmann näytti, että kun kärsimystä ei identifioida kuvaksi, on mahdollista viitata voimallisemmin ja kriittisemmin poissaolevaan.¹⁰¹ Poissaolon huomioiminen on vahvasti kytköksissä surutyöhön niin Adornon filosofiassa, joka on Auschwitzin jälkeistä filosofian surutyötä,¹⁰² kuin Shoahissa, jonka voi nähdä elokuvallisena Auschwitzin surutyönä.

Onko meidän teoksemme surutyötä?

Kun luovumme kuvasta, jää vain ääni, joka viittaa johonkin, jota emme voi täydellisesti tuntea, mutta joka on intiimisti läsnä ja fyysisesti kanssamme. Äänen voi ajatella viittaavan Deleuzen kuvailemaan kuvarakauksen ulkopuoliseen (eng. *out-of-field*), joka on häiritsevästi läsnä, mutta jonka ei edes voi sanoa olevan olemassa. Tämä on Deleuzelle elokuvan ydinolemus: elokuva loputtomana sarjana näkymätöntä, radi-

kaalia toisaallaolevaa ja kestoja, joka ei seuraa näkyväisen¹⁰³ järjestystä.¹⁰⁴

Toisaalta teoksemme asettuu dokumentaariseen perinteeseen sen suhteessa historialliseen materiaan: sen keräämiseen ja järjestelyyn. Kuuntelutyön kautta syntyi aivan erityinen suhde magneettinauhoihin, jotka kulkevat tilassa ja ajassa, kädestä käteen. Myös äänet itsessään, niin aineettomia kuin ovatkin, herättivät vahvan tunteen menneisyyden ihmisten fyysisestä läsnäolosta ja läheisyydestä. Äänet kuroivat aikaa umpeen. Viviane Sobchack on media-arkeologian tutkimuksessaan pohtinut menneisyyden läsnäolon mahdollisuutta nykyhetkessä (eng. *representing the past*) ja ehdottaa, että läsnäolo voi mahdollistua kehollisessa, aistillisessa vuorovaikutuksessa historiallisesti aidon mediumin kanssa. Tällaisessa kohtaamisessa materiaaliset jäänteet ja jäljet muistuttavat jonkun poissaolosta ja tieto menneisyydestä on ei-teoreettista, kehollista.¹⁰⁵

Sobchackin käsite keskittyy media-arkeologin, siis historiallisen materiaalin tutkijan, kehollisuuteen ja siihen, kuinka menneisyys tulee hänelle aistittavaksi. Vielä uuden ulottuvuuden menneen läsnäolon kehollisuuteen tuovat arkistoäänet, joissa jo kuolleet ihmiset muistelevat. Freudin traumateorian ytimessä on ajatus kehosta, joka tallentaa muistia tapahtumista, joita tietoisuus ei ole pystynyt ratkomaan niiden tapahtumahetkellä. Traumateorian pohjustamassa ajattelussa, johon myös Lanzmannin työt voidaan lukea, puhe, ääntelyt ja ruumiin eleet saavat erityisen aseman. Ilona Reinersin sanoin ”tie unohdettuun käy ruumiin muistin kautta, sillä muistin unohdetut elementit aktivoituvat useimmiten juuri ruumiin kautta. Ruumis on se paikka, johon tietoisuuden torjumat kokemukset tallentuvat – ja ruumiin muisti on kestävä.”¹⁰⁶

Arkistoaineistossa, jonka Hetan kanssa kuuntelimme, korostuu kehon hiljaisuus, vaikerrukset, huokaukset, mutinat; ruumiin muisti. Elokuvatutkija William Gynnn pitää tällaisia ääniä merkityksellisenä elementtinä keskustellessaan elokuvan mahdollisuuksista kommunikoida katastrofin kokemus: ihmisäänen kautta voi päästä käsiksi sellaiseen menneisyyden inhimilliseen kokemukseen, joka ei ole rekisteröitynyt kieleen tai kollektiiviseen muistiin. Gynnn puhuu Ludvig Wittgensteiniä soveltaen epäselvistä tai mykistä vaikerruksista (eng. *groan*), jotka ovat

osa sellaista esikielellistä puhetta, joiden kautta kipeimmät ja pelottavimmat kokemukset voidaan ”pelastaa” tai palauttaa (eng. *restore*) jaettuun tietoisuuteemme. Nämä vaikerrukset ja niihin liittyvä muisti, Guynn toteaa, eivät kytkeydy kognitiivisiin prosesseihin, diskursseihin tai kysymykseen totuudesta tai valheellisuudesta.¹⁰⁷ Ne ankkuroituvat aina materiaan ja ovat vain materiaalisten jälkien (tilan, esineiden, eleiden, kehojen) kautta tavoitettavissa.¹⁰⁸ Guynn asettaa elokuvan, ja etenkin dokumentaarisen elokuvan, etuoikeutettuun asemaan tällaisen esikielellisen kokemuksen palauttajana. Työssämme hakeudumme Guynnin merkityksessä esikielellisen vaikerruksen ja mykkyyn äärelle, sitä korostaen, sille kaiken tilan antaen.

Myös Assmannin empaattinen kuuntelija on ”visuaalisesti vajaa-kykyinen” (eng. *visually handicapped*): sensuaalisen kuuloaistin ja mielikuvituksensa varassa.¹⁰⁹ Hän ei vastaa tai kommentoi saatika käy vuoropuhelua, vaan on kehollisessa, jopa aistillisessa suhteessa historialliseen materiaaliin. Hänen tietonsa syntyy suhteessa historialliseen jälkeen ja samalla poissaoloon.

Mitäköhän Heta ajattelee nyt?

HETA

Ajattelen meitä istumassa hiljaa vierekkäin ja kuuntelemassa yli sadan tunnin ajan nauhoja arkistossa. Emme lisää radioteokseen ainoatakaan sanaa. Haluamme myös kuuntelijan näkevän vaivaa. Miten tällainen teos voi yhtäkkiä tuntua liki aktivistiselta teolta?

Olisi suuri kiusaus mystifioida tuhon käsite mahdottomaksi ajattella. Giorgio Agambenia seuraten ajattelen, että mikäli myönnämme Auschwitzin kaltaisten tapahtumien olevan vailla sanoja, kuvailun ja ymmärryksen ulkopuolella, myönnämme samalla sen olevan pohjimmiltaan itsessään kiertoilmaisu. Silloin jääme palvomaan hiljaisuudessa.¹¹⁰ Yhdenkään taiteilijan, filosofin tai tutkijan ei tulisi tuntee halua palvoa hiljaisuudessa, vaikka sanat mahdottomiksi osoittautuisivat.

Maurice Blanchot’n mukaan kirjallisuuden kielellä on kyky jättää

epäselväksi se, mikä on totta ja mikä ei, ja vetää vastaanottaja mukaan kiistaan omasta olemuksestaan.¹¹¹ Tämän myös todistajanlausuntoon sisältyvän poeettisen piirteen kuunteleminen on ollut yksi keino tavoitella moniselitteisyyttä sisällissodassa. Satavuotias yö ei ole pyrkinyt selittämään sisällissodan merkityksiä vaan kutittamaan kuuntelijan mielikuvitusta. Se on pyrkinyt pysäyttämään kuuntelijan kysymään ihmisten ja asioiden erilaisia mahdollisuuksia olla olemassa. Se on pyrkinyt välittämään muistia muodostamalla merkitsevän yhteyden arkistomateriaaliin ja luoda kuuntelemiselle tilan.

Deborah Kapchanin mukaan äänellä on kyky ottaa haltuun tila omistamatta sitä. Kuuntelemalla voidaan siitäkin syystä muovata sosiaalista tilaa ja kanavoida yhteisiä tunteita. Hän nostaa esiin käsitteen kuulemisteko (eng. *listening act*)¹¹². Kuulemisteolla Kapchan tarkoittaa kuuntelemista, joka pyrkii vaikuttamaan maailmassa, esimerkiksi uhrien kertomusten kuunteleminen voi muuttaa kokonaisen valtion asenteita.¹¹³

Satavuotias yö sai väistämättä pohtimaan kuuntelijuuttamme tekona. Radiolla on ollut siinä ensisijaisen tärkeä rooli. Voegelinin mukaan radiolähetyksen synnyttämä yhteisö on joukko yksinäisiä kuuntelijoita, joilla jokaisella on oma maailma. Siksi teokset ovat kuuntelukokemuksia, jotka synnyttävät monia maailmoja.¹¹⁴ Näitä maailmoja olemme pyrkineet kunnioittamaan julkaisemalla äänet, rahinoineen päivineen, vailla nimiä ja selityksiä, dokumentoimalla oman hiljentymisemme niiden äärellä ja tekemällä mahdolliseksi kuuntelemisen työn.

Tämä aika tarvitsee herkistymistä kuuntelun ja myötäelämisen taidolle. Hannah Arendtin hengessä menneisyyden raunioita täytyy sietää ja niistä täytyy kertoa uudestaan ja uudestaan, sillä vasta kertomisen ja kuuntelemisen työn jälkeen voi syntyä historiallista tietoa. Mutta se vie aikaa.¹¹⁵ Sen sijaan, että katastrofiset tapahtumat käännetään kertomuksiksi sovituksesta ja ehetymisestä, voimme opetella sietämään tuhon ei-koskaan valmiiksi tulevaa kertomusta.

Peltonen tekee kiinnostavan huomion siitä, kuinka Suomen sisällis-

sodan muistovuoden puheissa toistuivat anteeksiannon ja yhteiskunnallisen eheytyksen teemat. Julkinen puhe oli korostetun sovitteluvaa. Tästä huolimatta sisällissodan kokemusten vaikeat, tukalat ja solmuiset sävyt alkoivat nousta esiin taiteessa, jonka tekijät edustivat monasti 1970- ja 1980-luvuilla syntyneiden sukupolvea. Näissä töissä esimerkiksi se, miten naisia epäinhimillistettiin sisällissodan eri vaiheissa, tihkuu läpi julkiseen keskusteluun. Peltonen nostaa esiin Hysteriset oireet -työryhmämme yhtenä niistä muistovuoden 2018 hankkeista, jotka osallistuivat niin sanottuun korjaavan inhimillistämisen työhön.¹¹⁶

Radioteoksemme *Satavuotias yö* saa ensilähetyksensä Yle Radio 1 -kanavalla 6.5.2018, miltei päivälleen sata vuotta valkoisten voitonparaatin jälkeen. Istumme yleisön kanssa korkeassa, vanhassa salissa Suomenlinnassa, entisen punavankileirin maisemassa. Tunnelma on harras. Kertojien äänet täyttävät tilan ja vastuu niiden kuuntelemisesta siirtyy yleisölle kaikessa hankaluudessaan, kestossaan ja ainutlaatuisuudessaan. Jokaisessa ihmisessä, joka radiolähetystä kuuntelee, arkistonauhojen kertojien muistolla on mahdollisuus syntyä uutena ja ainutlaatuisena ja siirtyä ajassa eteenpäin. Ainakin hetkellisesti olemme luoneet empaattisten kuuntelijoiden yhteisön.

Esipuhe

- 1 Esim. Kuusela ja Ylönen, *Konsulttidemokratia* sekä Kantola ja Seeck, "Dissemination of Management into Politics".

Jouko Aaltonen: Valistaa, taistella vai haastaa? Suomalaisen ei-fiktiivisen elokuvan retoriikkaa ja strategioita

- 1 Waugh, "Introduction", xiv.
- 2 Althusser, *Ideologiset valtiokoneistot*, 126–130.
- 3 Mouffe, "Artistic Activism and Agonistic Spaces.", 2–4.
- 4 Uljas, "Hegemonia ja sen murros", 122 ja Gramsci *Vankilavihkot 1 ja Vankilavihkot. Valikoima, osa 2*.
- 5 Alasuutari, *Laadullinen tutkimus 2.0*, 114–115.
- 6 Summa, "Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan", 51–52.
- 7 Perelman, *Retoriikan valtakunta*, 171.
- 8 Nichols, *Representing Reality*, 111.
- 9 Plantinga, *Rhetoric and Representation*, 38.
- 10 Ponech, *What is Non-Fiction Cinema?*, 18.
- 11 Plantinga, *Rhetoric and Representation*, 123.
- 12 Nichols, "The Voice of Documentary", 28.
- 13 Nichols, *Speaking Truths with Film*, 82.
- 14 FitzSimmons, "Braided Channels", 140–141.
- 15 Sanders ja Nash, "The (Braided Documentary Voice", 231–232.
- 16 Aaltonen, *Todellisuuden vangit*, 240.
- 17 Esimerkiksi Heiskala, "Kansainvälisen toimintaympäristön muutos"; Patomäki, *Uusliberalismi Suomessa* sekä Autto ja Nygård, *Hyvinvointivaltion kulttuuritutkimus*.
- 18 Knuuttila, "Historiallinen muutos", 71 ja 81, siteerattu teoksessa Uschanov, *Miksi Suomi on Suomi*, 87.
- 19 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*, 312.
- 20 Vartiainen, "Tyytymätön voittaja", 134–135.
- 21 Heiskala, "Kansainvälisen toimintaympäristön muutos", 15–16.
- 22 Böckerman ja Kiander, "Talouden pitkät syklit ja politiikka"; Kauppila ja Kauppila, "Hyvinvointivaltio toimijuuden tukena" ja Aittokoski, "Hyvinvointivaltion hyvin lyhyt historia".
- 23 Uschanov, *Miksi Suomi on Suomi*, 88.
- 24 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*.
- 25 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*, 306.
- 26 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*, 183–184.
- 27 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*, 254.
- 28 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*, 18 ja Kettunen, *Globalisaatio ja kansallinen me*, 199–200.
- 29 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 17–18.
- 30 Astala, "Image of a Nation".
- 31 Aaltonen, *Seikkailu todellisuuteen*, 33–38.
- 32 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin ytimessä*, 293–307.
- 33 Lammi ja Timonen, "Imagining Economy", 114–115.
- 34 Lammi, *Ett' varttuisi Suomenmaa*, 71.
- 35 Lammi, *Ett' varttuisi Suomenmaa*, 96.
- 36 Lammi, *Ett' varttuisi Suomenmaa*, 137.
- 37 Uljas, *Hyvinvointivaltion läpimurto*, 129.

- 38 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 138.
- 39 Vartiainen, "Tyytymätön voittaja", 135.
- 40 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 141–149.
- 41 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 194.
- 42 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 123.
- 43 Vartiainen, "Tyytymätön voittaja", 137–138.
- 44 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 310.
- 45 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 119.
- 46 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 120.
- 47 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 153.
- 48 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 161.
- 49 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 171.
- 50 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 127.
- 51 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 134.
- 52 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 130.
- 53 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 138.
- 54 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 152.
- 55 Kortti, *Modernisaatiomurroksen kaupalliset merkit*, 401–402.
- 56 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 232–235.
- 57 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 191.
- 58 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 288.
- 59 Eriksson, "Leipäjonot sanomalehti-julkisuuden keskusteluissa".
- 60 Eriksson, "Leipäjonot sanomalehti-julkisuuden keskusteluissa", 253–254.
- 61 Malkavaara, "Nälkä ja köyhyys kirkon asiaksi", 302.
- 62 Korhonen, *Hyvän reunalla*, 65–66.
- 63 Lammi, *Ett' varttuusi Suomenmaa*, 191.
- 64 Winston, "The Tradition of the Victim" ja Korhonen, *Hyvän reunalla*, 48–53.
- 65 Aaltonen, *Dokumentaristi*, 91–93.
- 66 Tanskanen, *Työväen arjesta juhlaan*.
- 67 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 273–277.
- 68 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 159–160.
- 69 Tanskanen, *Työväen arjesta juhlaan*, 12.
- 70 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 155–157.
- 71 Bjurman, *Det gäller realismen*.
- 72 Kaplan, "Theory and Practice", 216.
- 73 Rouch, *Ciné-Ethnography*, 185.
- 74 Katso esimerkiksi Suoranta ja Ryyttänen, *Taisteleva tutkimus*.
- 75 Brecht, *Aikamme teatterista*.
- 76 Esimerkiksi Britanniassa, katso Johnston ja Willemin, "Brecht in Britain".
- 77 McCabe, *Godard*, 19.
- 78 Brecht, *Aikamme teatterista*.
- 79 Wollen, "Godard ja vastaelokuva", 12–26.
- 80 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 492–495.
- 81 Aaltonen, *Dokumentaristi*, 28–30.
- 82 Sedergren ja Kippola, *Dokumentin utopiat*, 514–516.
- 83 Gaines, "Political Mimesis", 93.
- 84 Helke, "In pursuit of emotions".
- 85 Mouffe, "Artistic Activism and Agonistic Spaces", 3–5.
- 86 Rancière, *The Emancipated Spectator*, 48–49.
- 87 Nichols, *Introduction to Documentary*, 130–137.
- 88 Korhonen, "Miten kerjäläinen sai hankittua 400 pulpettia Romaniaan?".

Susanna Helke: Tunteiden ja minän tarinoita. Tunnekuultuuri, terapianarratiivi ja poliittisen mahdollisuus dokumentaarisessa elokuvassa

- 1 Termiä luova dokumentaari (*creative documentary*) on yleisesti käytetty eurooppalaisen riippumattoman dokumentaarisen elokuvan tuotanto-kulttuurissa 2000-luvun alusta alkaen. IDFA:n, suurimman eurooppalaisen dokumentaarisen elokuvan festivaalin, sivustolla (www.idfa.nl/industry/mission-statement.aspx) luova dokumentaari on määritelty taiteen muodoksi, jossa dokumentaristi ilmaisee henkilökohtaista näkemystä jostakin aiheesta. Luovan dokumentaarin käsitteellä on pyritty erottautumaan erilaisista reportaasien, luontodokumenttien ja muihin televisioyhtiöiden tuotantoja tehtyihin dokumenttiohjelmiin.
- 2 Olen aiemmin pohtinut suomalaisen "luovan dokumentaarin" kentällä 2000- ja 2010-luvuilla tapahtunutta murrosta termillä emotiivinen käänne (*emotive turn*). Katso Helke, "The Documentarist and His Poor".
- 3 Illouz, *Cold Intimacies*, 3–5.

- 4 Psykologinen realismi on laaja, kirjallisuuden historiaan yhteytyvä termi. Käytän sitä elokuvan yhteydessä tarkkarajaisemmin kuvaamaan kerrontaa, jossa henkilöiden sisäinen maailma on keskeisellä sijalla ja draaman kuljetus on siten psykologisesti motivoitua. Birger Langkjær ("Realism as a Third Film Practice") erottaa psykologisen realismin sekä sosiaalisesta realismista, Hollywoodin genre-elokuvasta että taide-elokuvasta juuri tämän määritelmän perusteella: psykologisessa realismissa hahmon toiminnan psykologinen motivointi määrittää keskeisellä tavalla sen, mistä elokuvassa on kysymys.
- 5 Rancière, *Erimielisyys*, 57.
- 6 Aaltonen, "Poliittisen äärellä".
- 7 Esimerkkejä suomalaisesta poliittista todellisuutta käsittelevästä dokumenttiteatterista ovat olleet Susanna Kuparisen *Eduskunta* -trilogia (2011, 2012 ja 2015), Esa Leskisen ja Sami Keski-Vähälän *Neljäs tie* (2013) ja *11. hetki* (2019) tai Reko Lundánin laman jälkeisen yhteiskunnan jakautumista käsittelevät näytelmät *Ihmisiä hyvinvointivaltiossa* (2003) tai *Tarpeettomia ihmisiä* (2003), mutta yhtä lailla hienojakoisemmin yhteiskunnallisen vallan muotoja käsittelevät Otto Laitisen teokset *Kun Olemme Polttaneen Kaiken* (2012) tai *Trauma* (2013). Kuvataiteen kentällä suoran poliittisuuden valtavirtaistumista ovat osoittaneet suurten taidelaitosten järjestämät teemanäyttelyt, kuten Kiasman Eri mieltä – nykytaiteen tosinajattelijat (2015) tai Mäntän kuvataideviikkojen ekologialla ja maailman tilaa kriittisesti pohtiva Ihmisen aika (2019).
- 8 Tunnepuhe on laajasti käytössä oleva termi mm. sosiaalitieteisiin ja tunteiden sosiologiaan ankkuroiduneessa keskustelussa. Mm. Sari Näre (ks. "Sukupuolten tunnekuultuuri", 263–264) on käyttänyt termiä käsitellessään kulttuurista muutosta, jossa yhteiskunnallinen murros on tuonut tunnepuheen myös miesten kulttuuriin. Englanniksi on käytetty vastaavasti ilmaisua *language of emotions* (esim. Galasiński, *Men and the Language of Emotions*).
- 9 Illouz, *Cold Intimacies*.
- 10 Illouz, *Cold Intimacies*, 74–107.
- 11 Illouz, *Cold Intimacies*, 18–24.
- 12 Illouz, *Cold Intimacies*, 43.
- 13 Illouz, *Cold Intimacies*, 45.
- 14 Illouz, *Cold Intimacies*, 44.
- 15 *Matka minuksi* -elokuvan verkkosivu, ladattu 14.11.2021. <http://matkaminuksi.fi/>. Kursivointi kirjoittajan.
- 16 Stevenson, "The Emotive Meaning".
- 17 Giddens, *Modernity and Self-identity*, 191.
- 18 Giddens, *Modernity and Self-identity*, 5.
- 19 Gabriel ja Lang, *The Unmanageable Consumer*, 79.
- 20 Harvey, *A Brief History*, 47.
- 21 Berghäll ja Hotakainen, haastattelu.
- 22 Lebow ja Juhasz viittaavat tarinalla (story) nimenomaisesti lineaariseen tunnistettavien päähenkilöiden varaan rakennettuun elokuvan kertomukseen.
- 23 Lebow ja Juhasz, "Beyond Story", 3. Käännös kirjoittajan.
- 24 Kateksi (*cathexis*) on psykoanalyysin termi, jolla viitataan objektiin, henkilöön tai ideaan sijoitettua libidistä, henkistä tai emotionaalista energiaa.
- 25 Lebow ja Juhasz, "Beyond Story", 2.
- 26 Filosofian ja kulttuuritutkimuksen kentällä Gilles Deleuze (esim. *Francis Bacon*) ja Brian Massumi (esim. "The autonomy of affect" ja *Parables for the virtual*) tai esim. Eve Kosofsky Sedgwick (*Touching Feeling*) ovat tuoneet affektin käsitteen keskiöön samalla, kun kognitiotieteessä teoriat affektien merkityksestä ovat korostuneet haastaen myös filosofian historiassa rakentunutta järjen ja tunteen erottelun mielekkyyttä (esim. Damasio, *Looking for Spinoza* ja *Self comes to mind*).
- 27 Ahmed, *The Cultural Politics of Emotions*, 209. Ahmed korostaa emootio-sanan etymologiassa juuri liikkeen merkitystä ja perustele sillä tarpeensa pitäytyä käsitteessä. Hän tarkastelee tunteita jonakin, jotka liikkuvat kulttuurisina merkityksen määrittäjinä.
- 28 Ahmed, *The Cultural Politics of Emotions*, 10 ja 208.
- 29 Ahmed, *The Cultural Politics*

- of Emotions, 194.
- 30 Mäkelä, "Lessons", 183.
 - 31 Mäkelä, "Lessons", 183.
 - 32 Ylikangas, "Kertomuksen masentava keskiluokkaisuus".
 - 33 Berghäll, haastattelu.
 - 34 Illouz, *Cold Intimacies*, 47.
 - 35 Ahmed, *The Promise of Happiness*, 222–223.
 - 36 Thompson, "Empathy and Consciousness", 3.
 - 37 Fukuyama, *The End of History*.
 - 38 Esim. Tudor, "Neoliberal Man" ja Swyngedouw ja Wilson, *The Post-Political*.
 - 39 Mouffe, "Artistic Activism", 2. Vrt. myös Crouch, *Post-Democracy*.
 - 40 Rancière, *Disagreement*, 61–93 ja 101–102.
 - 41 Žižek, "Holding the place", 324.
 - 42 Olen käsitellyt aihetta tässä kirjassa artikkelissani "Lauluja kestävyysvajeesta".
 - 43 Illouz, *Cold Intimacies*, 4. Käännös kirjoittajan.
 - 44 Helke, "In Pursuit of Emotions", 191–192.
 - 45 David Harvey (*A Brief History of Neoliberalism*) ja Heikki Patomäki (*Uusliberalismi Suomessa*) käyttävät uusliberalismia talousteorian historiaan liittyvänä käsitteenä, viitaten ennen kaikkea Milton Friedmanin talousteorian innoittamaan ja jo 1970-luvulta alkaneeseen taloudellisen-ideologiseen maailmanlaajuiseen murrokseen. Wendy Brown, jonka analyysiä hyödynnän, viittaa uusliberalismiin syvempänä kulttuurisena murroksena (*Undoing the Demos*).
 - 46 Maxton-Lee, "Activating responsible citizens", 443–460.
 - 47 Esim. Piketty, *Pääoma 2000-luvulla*; Reich, *The Future of Success* ja Harvey, *A Brief History*.
 - 48 Klein, *This Changes Everything*.
 - 49 Brown, *Undoing the Demos*, 65.
 - 50 Brown, *Undoing the Demos*, 17. Käännös kirjoittajan.
 - 51 Olen käsitellyt aiemmin muutos-agendaa dokumentaarisessa ilmaisussa jo varhaisesta valokuva-dokumentaarin (mm. Riis ja Hine) perinteestä juontuvana progressiivisen yhteiskunnallisuuteen liittyvänä tehtävänä. (Mm. Helke, "The Documentarist and His Poor", 117–120.)
 - 52 Bellamy ja Leontis, "A Genealogy of Experience", 176.
 - 53 Winston, *Claiming the Real*, 47.
 - 54 Damasio, *Looking for Spinoza*, 44 ja *Descartes' Error*, 134.
 - 55 Ahmed, *The Cultural Politics of Emotions*, 39.
 - 56 Ahmed, *The Cultural Politics of Emotions*, 21.
 - 57 Shuman, *Other People's Stories*, 160.
 - 58 Shuman, *Other People's Stories*, 149. Käännös kirjoittajan.
 - 59 Shuman, *Other People's Stories*, 162.
 - 60 Shuman, *Other People's Stories*, 162.
 - 61 Shuman, *Other People's Stories*, 162.
 - 62 Arendt, *The Human Condition*, 198.
 - 63 Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, 466.
 - 64 Agonismi viittaa antiikin kreikan kielen sanaan *agon*, joka tarkoittaa kilpailua tai kamppailua urheilussa tai musiikissa, jossa taistelu tai kamppailu itsessään ymmärrettiin voittamista tärkeämpänä.
 - 65 Laclau ja Mouffe, *Hegemony and Socialist Strategy*, 79–131.
 - 66 Mouffe, "Artistic Activism", 2.
 - 67 Rancière, *Erimielisyys*, 61–65.
 - 68 Butler, *Precarious Life*, 27.
 - 69 Butler, *Precarious Life*, 28.

Timo Korhonen: Miten kerjäläinen sai 400 pulpettia Romaniaan?

- 1 Lehtonen, *Putkinotko*.
- 2 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 112.
- 3 Benjamin, *Messiaanisen sirpaleita*, 37.
- 4 Nichols, *Introduction to Documentary*, 44–45 ja 48.
- 5 Oksanen, *Kerjäläisten valtakunta*, 9.
- 6 Samaan aikaan Italiassa oli noin 70 000 Romanian romanian, hyvin monet heistä kerjäämässä. Mäkinen ja Pessi, "Kerjäläisyyden kuva", 9.
- 7 Puumalainen, "Poissa silmistä", 121–122; Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 2004/38/EY.
- 8 Pessi, "Suomalaisten suhtautuminen", 258. Alkuperäinen

- HS-nettisivu poistettu.
- 9 Marshall, *Reformaatio*, 88.
 - 10 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 21–24.
 - 11 Mäkinen ja Pessi, "Kerjäläisyyden kuva", 14.
 - 12 Mäkinen, "Armeliaisuuden teoista pakkotoimiin", 47–48.
 - 13 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 29.
 - 14 Mäkinen, "Armeliaisuuden teoista pakkotoimiin", 52.
 - 15 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 31–32.
 - 16 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 42–46.
 - 17 Marshall, *Reformaatio*, 89.
 - 18 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 48–53.
 - 19 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 57–62 ja 83.
 - 20 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 78–80.
 - 21 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 84.
 - 22 Marshall, *Reformaatio*, 70 ja 75.
 - 23 Marshall, *Reformaatio*, 70–71.
 - 24 Pessi, "Suomalaisten suhtautuminen", 238–239 ja 251.
 - 25 Pessi, "Suomalaisten suhtautuminen", 248–249.
 - 26 Pessi, "Suomalaisten suhtautuminen", 241; van Oorschot, "Who Should Get What".
 - 27 Pessi, "Suomalaisten suhtautuminen", 241; de Swaan, *In Care of the State*.
 - 28 Oksanen, *Kerjäläisten valtakunta*, 142.
 - 29 Tervonen, "Syrjäytetyt", 143.
 - 30 Mikkola, "Romanit", 268–271 ja 274.
 - 31 Puumalainen, "Poissa silmistä", 128.
 - 32 Tervonen, "Syrjäytetyt", 144–146.
 - 33 Tervonen, "Syrjäytetyt", 146.
 - 34 Mikkola, "Romanit", 295.
 - 35 Mikkola, "Romanit", 277 ja 284.
 - 36 Puumalainen, "Poissa silmistä", 125–127.
 - 37 Ojakangas, *Kenen tahansa politiikka*, 116.
 - 38 Foucault, *Tarkkailla ja rangaista*, 268 ja 273.
 - 39 Schmitt, *Poliittisen käsite*, 30–32; Ojakangas, *Kenen tahansa politiikka*, 17 ja 20.
 - 40 Tervonen 2012, 138.
 - 41 Nichols, *Introduction to Documentary*, 116–118.
 - 42 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 155 ja 170–173.
 - 43 Marshall, *Reformaatio*, 67.
 - 44 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 158.
 - 45 Arffman, "Reformaation historia".
 - 46 Marshall, *Reformaatio*, 99.
 - 47 Kivi, *Seitsemän veljestä*, 11.
 - 48 Helkama, *Suomalaisten arvot*, 50.
 - 49 Kivi, *Seitsemän veljestä*, 12.
 - 50 Mikkola, "Romanit", 269–270 ja 273; Oksanen, *Kerjäläisten valtakunta*, 134.
 - 51 Kimmo Oksanen kertoo, kuinka hän yritti vuonna 2008 viedä 16-vuotiaan Preda Muldovanin Mihaelan kotikylästä Cetatea de Baltasta koulunpenkille, mutta epäonnistui. Periaatteessa Preda olisi voinut anoa pääsyä romanien erityisopetukseen 20 kilometrin päähän Blajin kaupunkiin, juuri kuten Mihaela. Oksanen kuitenkin toteaa Cetatea de Baltan koulun rehtorin vahvistaneen, että kukaan kylästä ei ollut käyttänyt mahdollisuutta. Matka oli liian kallis köyhille romaneille. Oksanen mielestä mahdollisuus oli nimellinen ja luotu vain siksi, että EU-lain kirjain toteutuisi. Oksanen, *Kerjäläisten valtakunta*, 135–136.
 - 52 Kivi, *Seitsemän veljestä*, 26.
 - 53 Mikkola, "Romanit", 277; Puumalainen, "Poissa silmistä", 154.
 - 54 Badiou, *Etiikka*, 51.
 - 55 Rancière, *Erimielisyys*, 52.
 - 56 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 70.
 - 57 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 89 ja 72.
 - 58 Enache, "Köyhyyden kiertokulku", 54–57.
 - 59 Kivi, *Seitsemän veljestä*, 52.
 - 60 Mauss, *Lahja*, 28.
 - 61 Mauss, *Lahja*, 50, 54–55, 80, 112 ja 124.
 - 62 Helkama, *Suomalaisten arvot*, 34–35 ja 186–187.
 - 63 Kuusi, *60-luvun sosiaalipolitiikka*, 59.
 - 64 Sipilä, "Hyvinvointivaltio sosiaalisena investointina", 359.
 - 65 Pekka Kuusi nimesi *60-luvun sosiaalipolitiikka* -teoksessaan *Putkinotko* -romaanin kuvailevan yhteiskuntatutkimuksen mestariteokseksi.
 - 66 Kuusi, *60-luvun sosiaalipolitiikka*, 57–60.
 - 67 Ojakangas, "Hyvinvoinnin eetos", 184.
 - 68 Ojakangas, "Hyvinvoinnin

- eetos", 186 ja 188.
- 69 Foucault, *Turvallisuus, alue, väestö*, 127 ja 130–132.
 - 70 Foucault, *Turvallisuus, alue, väestö*, 195–196.
 - 71 Foucault, *Turvallisuus, alue, väestö*, 196.
 - 72 Foucault, *Turvallisuus, alue, väestö*, 221–222.
 - 73 Helkama, *Suomalaisten arvot*, 129–131.
 - 74 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 190.
 - 75 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 202–209.
 - 76 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 257–260 ja 266.
 - 77 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 300.
 - 78 Arffman, *Auttamisen vallankumous*, 302 ja 306.
 - 79 Puumalainen, "Poissa silmistä", 127.
 - 80 Hanna Maylett sähköpostissaan kirjoittajalle 19.2.2017. Tässä "Lacrimosan" suomenkielinen käännös: "Kyyneleet tuon päivän pahan / nousee alta tuhkakasan / syyllinen kun tuomitaan / armahda siis, Jumala / Anna, Jeesus vanhurskas / heille rauha levossa / Amen."
 - 81 Hanna Maylett vahvisti sähköpostissaan kirjoittajalle 19.2.2017, että seinään kirjoitettu Hana tarkoittaa häntä.
 - 82 Foucault, "The Minimalist Self", 14.
 - 83 Oksanen ja Piironen, *Ohikuljetut*.
 - 84 Oksanen ja Piironen, *Ohikuljetut*, 412.

Jouko Aaltonen: Poliittisen äärellä. Yhteiskunnallisuus ja poliittisuus nykyhetken suomalaisessa dokumenttielokuvassa

- 1 Green, "This Man".
- 2 Kaivos aloitti toimintansa Kainuun Sotkamossa vuonna 2008. Se aiheutti jatkuvia ympäristöongelmia, joiden kulminaatio oli 2012 tapahtunut kipsisakka-altaan laaja vuoto.

- Hyvä yleisesitys aiheesta on esimerkiksi Juha Kauppisen ja Sampsa Oinaalan kirja *Talvivaaran vangit*.
- 3 Ilmaisua "pakolaiskriisi" on problematisoitu ja kritisoitu tutkimuskirjallisuudessa siitä, että se kuvaa ongelmaa Euroopan näkökulmasta, ikään kuin Eurooppa ja Suomi olisivat uhanalaisia, vaikka kriisi tietysti koskettaa konkreettisemmin itse pakolaisia. Siksi käytän sitä tässä artikkelissa lainausmerkeissä.
 - 4 Palonen, *Mitä politiikka on?*, 22–26.
 - 5 Rossi, *Taide vallassa*, 11–12.
 - 6 Hiltunen ym., "Rajojen politiikkaa ja poetiikkaa", 152.
 - 7 Esimerkiksi Furhammar ja Isaksson, *Politik och Film*; Waugh, "Show us Life"; Nichols, *Blurred boundaries ja Speaking Truths with Film*; Bruzzi, *New Documentary*; Chanan, *The Politics of Documentary*; Benson ja Snee, *The Rhetoric of the New Political Documentary*; Pedregal, *Film & Making Other History* ja Helke, "Osallisuus ja poliittiset eleet".
 - 8 Aaltonen, "Valistaa, taistella vai haastaa?".
 - 9 Rosen, "Document and Documentary", 81–82.
 - 10 Gröndahl ym., *Journalistisen dokumenttiteatterin mahdollisuus*, 35.
 - 11 Rossi, *Taide vallassa*, 273.
 - 12 Hulkko, "Näyttelijä kohtaa todellisuuden", 102–103. Alkuperäistekstissä implisiittinen ja eksplisiittinen ovat lipsahaneet väärinpäin. Tässä yhteydessä käytän käsitteitä korjatussa muodossa.
 - 13 Junttila, *Dokumentti-teatterin uusi aalto*.
 - 14 Virratvuori, "Hintaan mihin hyvänsä".
 - 15 Valotie, "Yleispätevä poliittinen jännäri kaivosjätin kulsseissa".
 - 16 Sallinen, "Kovilla Kainuun kaivoksessa".
 - 17 Esimerkiksi Koistinen, "HS Mieli-pide".
 - 18 Selkokari, "Talvivaarasta, vielä kerran".
 - 19 Määttänen, "Edes valtio ei mahda tälle mitään".
 - 20 Salminen, "Kansalaiset vastaan teollisuus ja päättäjät Sotkamon nälkämailla".
 - 21 *Kiehumispiste-vaikeuttavuus-*

- kampanjan loppuraportti.*
- 22 *Kiehumispiste-vaikuttavuus-kampanjan loppuraportti.*
 - 23 Virkkula, "Joko Suomi kiehuu".
 - 24 Uusitorppa, "Sovinto ei synny saunakamarissa".
 - 25 Uusitorppa, "Sovinto ei synny saunakamarissa".
 - 26 *Kiehumispiste-vaikuttavuus-kampanjan loppuraportti.*
 - 27 Vaihtoehtoeelokuvaa ja vastaelokuvaa on käsitelty tarkemmin tämän kirjan toisessa artikkelissani, katso Aaltonen, "Valistaa, taistella vai haastaa?".
 - 28 Arlander, "Mitä tekijä voi tehdä?", 26.
 - 29 Etnografinen elokuva on laajempi termi, jolla kuvataan kulttuureja käsitteleviä elokuvia, antropologinen elokuva viittaa tieteellisempään, antropologien tekemään elokuvaan, katso esimerkiksi Aaltonen, *Todellisuuden vangit vapauden valtakunnassa*, 50–53.
 - 30 Rouch, *Ciné-Ethnography*, 185.
 - 31 Henley, *The Adventure of the Real*, 310.
 - 32 Alia, *The New Media Nation*, 110.
 - 33 Esimerkiksi Rahmel, Nuts and Bolts Filmmaking sekä Jones ja Jolliffe, *The Guerilla Film Makers Handbook*.
 - 34 Aaltonen, *Seikkailu todellisuuteen*, 303–306.
 - 35 1960-luvun alussa kehittynyt dokumenttielokuvasuuntaus, jossa kuvattiin käsivaralta ja äänitettiin suoraan tilanteisiin puuttumatta. Katso esimerkiksi McLane, *A New History of Documentary Film*, 219–231.
 - 36 *Kiehumispiste-vaikuttavuus-kampanjan loppuraportti.*
 - 37 Aalto, *Elokuvarahoittajan valta ja hyvän elokuvan normi*.
 - 38 Yli-Kyyny, *Toinen Suomi*.
 - 39 Vehkalahti ja Edkins, *Steps by Steps*.
 - 40 Esimerkiksi Teemu Mäki ja Jani Leinonen tekevät kuvataiteen puolella ja Susanna Kuparinen näyttämötaiteen puolella hyvinkin avoimesti poliittista taidetta.
 - 41 Hiltunen ym., "Rajojen politiikkaa ja poetiikkaa", 155.
 - 42 Jayasankar ja Monteiro,

A Fly in the Curry, 158–163.

- 43 Frisina ja Muresu, "Ten years of participatory cinema".

Elina Hirvonen: Erimieliset. Kiehumispiste-elokuva yhteiskunnallisen polarisaation kuvaajana

- 1 Grierson, "Searchlight on Democracy", 233.
- 2 Baldwin ja Bahar, "Docs That Make a Difference".
- 3 Grundhauser, "Did a Silent Film About a Train Really Cause Audiences to Stampede?".
- 4 Wodak, *The Politics of Fear*.
- 5 Wodak, *The Politics of Fear*.
- 6 Brandsma, *Polarisation*.
- 7 Mouffe, "The Populist Moment".
- 8 Mouffe, "The Populist Moment".
- 9 Helke, "Repeämän hetket", 208.
- 10 Helke, "Repeämän hetket", 208.
- 11 Helke, "Repeämän hetket".
- 12 Helke, "Repeämän hetket".
- 13 Helke, "Repeämän hetket".
- 14 *Kiehumispiste-vaikuttavuus-kampanjan loppuraportti.*

Timo Korhonen: Aina mun pitää. Elokuvat punkyhtyeestä ilmentävät mahdollisuuksien politiikkaa

- 1 Hara, *Camera Obtrusa*, 70 ja 75–76.
- 2 Apuna käytetty Elonet-tietokantaa (elonet.finna.fi).
- 3 Mithout, "Representations of Female Disability", 115 ja Elman, *Chronic Youth*, 31.
- 4 Debbie ym., *Disability, Obesity and Ageing*, 5–8 ja 129.
- 5 Mitchell ja Snyder, *Narrative Prosthesis*, 1 ja 222.
- 6 Shakespeare, *Disability*, 77 ja 121.
- 7 Tutkimuskohteena ovat vain elokuvat. Ohjaajien ja päähenkilöiden haastatteluja olen käyttänyt vain tarkistaakseni ymmärtäneeni elokuvien viestin.
- 8 Hiilamo, *Uusi hyvinvointivaltio*, 88–89 ja 225 sekä Hiilamo

- ja Saari, "Sosiaalisten mahdollisuuksien politiikka", 26.
- 9 Tästä esim. Siltala, *Työelämän huonontumisen lyhyt historia*, 112–118 ja *Keskiluokan nousu, lasku ja pelot*, 345–351 sekä Ritakallio, "Vauraudesta osattomiksi jääneet", 122–140.
 - 10 Niiniluoto, "Tieteen tunnuspiirteet", 34.
 - 11 Barnouw, *Documentary*, 233–251 ja Nichols, *Introduction to Documentary*, 109–111. Havainnoivan elokuvan tavasta peittää rakennettu luonteensa esim. Helke, *Nanookin jälki*, 199–201.
 - 12 Winston, "The Tradition of the Victim", 41 ja *Claiming the Real*, 40.
 - 13 Estetiikka poikkeaa Kärkkäisen aiemmista staattisista, jalustalta kuvatuista elokuvista *Tupakkahuone* (2006) ja *Kansakunnan olohuone* (2009).
 - 14 Sami Helteen ja Kari Aallon haastattelut 30.4.2018.
 - 15 Jatkossa käytän yhtyeestä pääosin lyhennettä PKN.
 - 16 Kalle Pajamaan haastattelu 30.4.2018. Lyhty ry:n kotisivuilla (lyhty.fi) kerrotaan, että Lyhty ry on kolmannen sektorin voittoa tavoittelematon vammaispalveluiden tarjoaja ja erityishuollon toimintayksikkö. Se järjestää päivä- ja työtoimintaa (ei palkallista työtä) sekä asumispalveluita kehitysvammaisille henkilöille. Musapaja on yksi Lyhdyn työpajoista. Se tarjoaa työpajan kahdelletoista esittävän taiteen parissa toimivalle kehitysvammaiselle aikuiselle. Paja on perustettu vuonna 2004 ja on toimintamalliltaan ainutlaatuinen Suomessa. Helsingin kaupunki ostaa Lyhty ry:ltä näitä palveluita. Lyhdyn ja Helsingin kaupungin yhteistyö perustuu lakiin kehitysvammaisten erityishuollosta (16 §). Työtoiminta musiikkistudiossa perustuu samaan lakiin, joka määrittelee, että erityishuollon tarpeessa oleville kehitysvammaisille henkilöille on järjestettävä tarpeellista kuntoutusta sekä toiminnallista valmennusta, sen keskeisenä osana työhön valmennusta ja työtoimintaa (2 § ja 35 §).
 - 17 Similä ja Vuorela, *Valtio vihaa sua*, 597 ja Kalle Pajamaan haastattelu 30.4.2018.
 - 18 Pekka Karjalaisen haastattelu 12.4.2018.
 - 19 Similä ja Vuorela, *Valtio vihaa sua*, 597.
 - 20 Elomaa ja Kemppainen, *We're coming*, 12 ja 26.
 - 21 Oli luontevaa, että Pertti Kurikan nimipäivistä tuli punkbändi. Olihan sen syntyessä ollut 40 vuoden ajan olemassa musiikkityyli, jossa muodollinen soittotaito ei ollut vaatimus. Lisäksi jo 1970-luvulla monet punkkarit ovat samaistaneet itsensä yhteiskunnan marginaalissa oleviin vammaisiin. Tunnetuin esimerkki lienee Ramones-yhtyeen kappale "Pinhead" (1977), joka viittaa pienipäisyyttä aiheuttavaan mikrokefalia-kehityshäiriöön. Samaan aikaan Englannissa oli punk-yhtyeitä mm. nimillä The Epileptics, The Subhumans ja Happy Spastics, Kanadassa samoin Subhumans ja Yhdysvalloissa Disability ja The Cripples. (McKay, *Shakin' All Over*, 11.) Vajaamielisyysteema onkin ollut yksi punkin vahva virta. Esimerkiksi yhdysvaltalainen punkyhtye Devo teki kappaleen "Mongoloid" (1979), josta PKN teki *Tokasikajuttu*-elokuvassakin kuultavan suomenkielisen version. Suomessa vammaisuutta on viljellyt etenkin Teemu Bergman bändissään Nazi Death Camp, jonka ensimmäiset ep:t olivat *Mental Problems* ja *We're not Special, Just Retarded* ja ep-kokoelma nimeltään *The Best of Mongo Punk Sessions*. (Similä ja Vuorela, *Valtio vihaa sua*, 595 ja 596.)
 - 22 McKay, *Shakin' All Over*, 2, 15, 41 ja 87.
 - 23 Garland-Thomson, *Extraordinary Bodies*, 78 ja Morris, *Pride against prejudice*.
 - 24 McKay, *Shakin' All Over*, 90–92. McKay kuvaa, miten brittiläisen Kata Kolbertin uran etenemisen esti se, että hän joutui vaikean nivelreuman takia esiintymään pyörätuolissa. McKayn lauseessa "her wheelchair was not sexy" tiivistyy viihdeteollisuuden käsitys vammaisen naisartistin mahdollisuuksista.
 - 25 Christensen-Styrnø ja Bruun Eriksen, "Madeline Stuart as Disability Advocate and Brand", 45. Madeline Stuartilla on 671 500 seuraajaa Facebookissa ja 351 000 seuraa-

- jaa Instagramissa sekä 1 651 tehtyä Instagram-päivitystä. Vastaavat luvut PKN:llä ovat 30 000 seuraajaa Facebookissa ja 3 300 Instagramissa ja 79 tehtyä Instagram-päivitystä. Luvut tarkistettu 25.4.2021.
- 26 Garland-Thomson, *Extraordinary Bodies*, 78.
 - 27 Shakespeare, *Disability*, 78–79.
 - 28 Esping, *Kampen om Verkligheten*, 224. *Kovasikajutun* aivan ensimmäinen kohta on ryhmäkuva bändin jäsenistä. Kuvassa he hyvin itsetietoisesti kehuvat olevansa Suomen parhaita ja heillä olevan viientä pitkin Eurooppaa.
 - 29 Robb, *Punk*, 14.
 - 30 Ohjaaja Jukka Kärkkäisen mukaan tekijät eivät olleet tietoisia Malcom McLarenin lausahduksesta. He eivät myöskään pyrkineet elokuvillaan muuttamaan kehitysvammaisten ihmisten asemaa. Heidän tavoitteenaan oli vain katsoa neljää kiinnostavaa ihmistä. Kärkkäinen ei myöskään itse ole ollut punkin harrastaja tai kuuntelija. Jukka Kärkkäisen haastattelu 20.3.2020.
 - 31 Elokuissa on runsaasti kohtauksia, joissa päähenkilöt puhuvat itsekseen, mutta poikkeamia havainnoivasta lähestymistavasta kohti osallistavaa lähestymistapaa ja puhetta suoraan kameralle on vain harvoin. Osallistavasta lähestymistavasta esim. Nichols, *Introduction to Documentary*, 44–45, 48 ja 116–118. Esping (*Kampen om Verkligheten*, 224) käyttää ilmaisua "pseudomonologi" tarkoittaen sellaista puhetta kameralle, jossa kuvausryhmä on paikalla ja päähenkilöt puhuvat heille, mutta kuvaustapa häivyttää tekijät näkymättömiin.
 - 32 Suomalaisen punkin historian tunteva voi nähdä kakkahätäkohtauksen myös viittauksena PKN:n alkutaipaleeseen. Bändin ensimmäisellä klubikeikalla lokakuussa 2009 ennen PKN:ää soitti vielä tuolloin tunnetumpi punkbändi Kakka-hätä 77. Myös PKN:n vuonna 2010 julkaistun ensimmäisen levyn, *Ei yhteiskunta yhtä miestä kaipa*, toisella puolella oli kolme PKN:n ja toisella puolella kolme Kakka-hätä 77 -yhtyeen kappaletta. Elomaa ja Kemppainen, *We're coming*, 22, 33 ja 44. Elokuvan toinen ohjaaja Jukka Kärkkäinen kertoi haastattelussani 20.3.2020 pissa- ja kakkahädän esittämisen liittyneen siihen, että elokuvan päähenkilöillä ruumiintointojen tarpeen ilmaiseminen oli niin arkista ja usein läsnä olevaa, että asia vain kuului osaksi tarinaa. Silti kohtausten sijoittaminen juuri elokuvien alkuun on tekijöiden tietoinen valinta.
 - 33 Teittinen, "Vammaisten laitoshistoriasta kohti kansalaisuutta".
 - 34 Hiilamo, *Uusi hyvinvointivaltio*, 88–89
 - 35 Hiilamo, *Uusi hyvinvointivaltio*, 88–89.
 - 36 Giddens, *Beyond left and right*, 152–157. Vaikka mahdollisuuksien politiikan idealla on osin brittiläiset juuret, on Britannian viime vuosikymmenien sosiaalipoliittinen kehitys yhä uusliberalistisempaan suuntaan kuitenkin erkaantunut kauas mahdollisuuksien politiikan pohjoismaisesta tulkinnasta. Brittikontekstissa Giddensin ajatus työttömyysetuuksista "uusina mahdollisuuksina" kuulostaa lähinnä ironiselta, jos ajattelee esimerkiksi Britannian sosiaalipoliittista todellisuutta vakuuttavasti kuvanneen Ken Loachin viimeisiä elokuvia (*I Daniel Blake*, 2016; *Sorry We Missed You*, 2019).
 - 37 Hiilamo, *Uusi hyvinvointivaltio*, 79.
 - 38 Hiilamo ja Saari "Sosiaalisten mahdollisuuksien politiikka", 26; Hiilamo, "Sosiaaliset mahdollisuudet", 225.
 - 39 Esping-Andersen, "After the Golden Age?", 25.
 - 40 Hiilamo, *Uusi hyvinvointivaltio*, 94–95.
 - 41 Hiilamo, "Sosiaaliset mahdollisuudet", 211; *Uusi hyvinvointivaltio*, 81 ja 95–96.
 - 42 Thaler ja Sunstein, *Nudge*, 6.
 - 43 Kohtaus ilmentää samalla sitä, miten havainnoivalle dokumenttielokuvalle tyypilliset pitkät yhtenäiset kuvat ja kohtaukset tarjoavat erityisen läsnäolon ja hetkessä olemisen kokemuksen. Perinteen puristisimpien tekijöiden tapaan tutkimieni elokuvien ohjaajat välttivät myös käyttämästä haastatteluja ja kertojanääntä ja kameralle tehtyjä tapahtumien toistoja tai lisäämästä elokuvaan äänitehos-

- teita ja musiikkia. Tästä esim. Barnouw, *Documentary*, 233–251 ja Nichols, *Introduction to Documentary*, 109–111.
- 44 Thaler ja Sunstein, *Nudge*, 72.
- 45 "Erytishuoltoa toteutettaessa on otettava huomioon erityishuollossa olevan henkilön toivomukset, mielipide, etu ja yksilölliset tarpeet. Erytishuollossa olevalle henkilölle on turvattava mahdollisuus osallistumiseen ja vaikuttamiseen omista asioistaan." Laki kehitysvammaisten erityishuollosta (42 §).
- 46 Hiilamo, "Sosiaaliset mahdollisuudet", 235 ja *Uusi hyvinvointivaltio*, 88 ja 113.
- 47 Vehmas, "Erytispedagogiikka ja etiikka", 109–110.
Toimintamahdollisuuksien painottamisen taustalla on Martha Nussbaumin ("Education and Democratic Citizenship") esittämä myönteisyyttä korostava lähestymistapa, joka painottaa ihmisarvoa ja sen saavuttamista toimintavalmiuksien (*capabilities*) kautta.
- 48 Nussbaum, "Education and Democratic Citizenship", 99–100 ja 186–191; Vehmas, "Erytispedagogiikka ja etiikka", 110. Kirjoitusasu Vehmaan.
- 49 Similä ja Vuorela, *Valtio vihaa sua*, 595. Erytishuoltoa järjestävän kunnan on huolehdittava erityishuollossa olevan henkilön erityishuollon saamiseksi välttämättömistä kuljetuksista. Laki kehitysvammaisten erityishuollosta (39 §).
- 50 Saari, *Onnellisuuspolitiikka*, 20.
- 51 Similä ja Vuorela, *Valtio vihaa sua*, 600.
- 52 Kohtauksessa on jälleen muistuma Sex Pistolsin Johnny Rotteniin, joka kyllä lateli sujuvasti biisin sanat, mutta ne olivat eri biisistä kuin se, mitä bändi soitti. Robb, *Punk*, 140.
- 53 Johnny Rotten halveksi soitotaitoon perustuvaa rockin perinnettä. Keikalla Sex Pistolsin kappaleiden sanoja ei erottanut toisistaan ja musiikki toistui samanlaisena kappaleesta toiseen. (Wolter ja Blake, *Punk*, 40, 24.) Rottenin tunnuslause oli "all you need is hate". Myös bändin manageri Malcom McLaren määritteli vihan bändin suurimmaksi voimavaraksi ja kehotti hyödyntämään sitä. (Sabin, *Punk rock*, 90.). McLarenin tavoitteena oli saada yleisö inhoamaan bändiä ensi keikasta lähtien.
Sex Pistols olikin täydellinen vastakohta miltei kaikelle, mihin showbisneksessä oli totuttu. Samalla bändi osoitti, ettei rock ollut pelkästään supertähtien oikeus, vaan kuka tahansa saattoi tehdä sitä. (Robb, *Punk*, 107–108, 137 ja 152.)
- 54 Eisenstein, *Elokuvan muoto*, 65.
- 55 Esping, *Kampen om Verkligheten*, 174–176 ja 247.
- 56 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 92.
- 57 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 74.
- 58 Christensen-Styrnö ja Bruun Eriksen, "Madeline Stuart as Disability Advocate and Brand", 40–41.
- 59 Slummissa kasvanut John Lydon sairastui seitsenvuotiaana vakavasti juotuaan saastunutta vettä, joutui puolen vuoden koomaan ja menetti suurimman osan muististaan. Sen jälkeen hänellä oli vakavia oppimisvaikeuksia ja hän joutui mm. opettelemaan lukemaan uudelleen. Tauti myös vaurioitti Lydonin selkärankaa tehden hänestä kumaran ja heikensi hänen näköään aiheuttaen hänelle luonteenomaisen maanisen (adjektiivivalinta on Wolterin ja Blaken *Punk*-teoksesta) katseen. Lydon on sittemmin nähnyt suurena mahdollisuutena sen, että hänellä on niin paha aivovaurio, ettei tiedä sitä. Jo teini-iässä Lydon oli täynnä vihaa. Alkujaan ujosta John Lydonista kuoriutui vihan täyttämä Johnny Rotten. Wolter ja Blake, *Punk*, 20.
- 60 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 70.
- 61 Sabin, *Punk rock*, 5.
- 62 McKay on todennut omaelämäkerrallisten kappaleiden olevan keskeinen osa punkin kerronnallista sisältöä. McKay, *Shakin' All Over*, 9, 18 ja 23.
- 63 Kalle Pajamaan haastattelu 30.4.2018.
- 64 Shakespeare, *Disability*, 147.
- 65 Moberg ja Vehmas, "Erytiskasvatuksen perusteet ja käytännöt", 48–49.
- 66 Moberg ja Vehmas, "Erytiskasvatuksen perusteet ja käytännöt", 49–50.
- 67 Moberg ja Vehmas, "Erytiskasvatuksen perusteet ja käytännöt", 50–53. Normaaliuden käsitteen määrittely liittyy tilastoin-

- nin syntyy noin 160 vuotta sitten, 1860-luvulla. Vasta tilastoimalla poikkeavuuksia voitiin luoda inhimillisen normaaliuden alue. McKay, *Shakin' All Over*, 3.
- 68 Shakespeare, *Disability*, 14–145.
- 69 Shakespeare, *Disability*, 15 ja 121.
- 70 Shakespeare, *Disability*, 3, 7 ja 12–13.
- 71 Shakespeare, *Disability*, 2–3 ja 12–13.
- 72 Reinikainen, *Vammaisuuden sukupuo-
littuneet ja sortavat diskurssit*, 30.
- 73 Moberg ja Vehmas, "Erityiskasva-
tuksen perusteet ja käytännöt", 51.
- 74 Saattaa tietysti olla, että kun elokuvien
näyttämöinä ja rajauksena ovat kes-
keisesti rockelämään liittyvät Lyhdyn
musiikkistudio, keikkamatkat ja keikat
eivätkä juuri asuntolat, eivät muut mah-
dolliset paternalistiset rakenteet ole
päätyneet kuvausryhmän eteen.
- 75 Shakespeare, *Disability*, 7.
- 76 Teittinen, "Vammaisten laitoshisto-
riasta kohti kansalaisuutta".
- 77 Esim. Pfeiffer, "Overview".
- 78 Ekholm ja Teittinen, *Vammaiset
nuoret*, 10–11; Pfeiffer, "Overview"
sekä Yleissopimus vammaisten
henkilöiden oikeuksista.
- 79 Teittinen, "Vammaisten laitoshis-
toriasta kohti kansalaisuutta";
Sosiaalihuoltolaki 710/1982, 27 § d
ja e sekä Laki kehitysvammaisten
erityishuollosta 519/1977, 35 §.
- 80 Koska kehitysvammaisuus ei ole
luokitteluperuste, kehitysvammaisten
henkilöiden tarkkaa määrää on mah-
dotonta määritellä. Kehitysvamma-
liitto arvioi, että Suomessa on noin
50 000 ihmistä, joilla on kehitysvamma.
Kehitysvammadiagnoosi on noin
30 000 henkilöllä. Vain osa heistä käyt-
tää kehitysvammaisille tarkoitettuja
palveluja tai saa kehitysvammaisuuden
perusteella tukia. Kehitysvammaliitto,
"Kehitysvammaisuus".
- 81 Kehitysvammaliitto, "Palkkaa työstä"
ja "Lainsäädäntö"; Vesala ym.,
*Kehitysvammaisten ihmisten
työtilanne*, 5 ja 7 sekä Ekholm ja
Teittinen, *Vammaiset nuoret*, 13.
- 82 Elomaa ja Kemppainen,
We're coming, 150.
- 83 Sabin, *Punk rock*, 6.
- 84 Helkama, *Suomalaisten arvot*,
85, 141 ja 146–147.
- 85 Työtoimintaan, jota myös Lyhty ry:n
musiikkityöpaja on, osallistuvat kehi-
tysvammaiset henkilöt saavat lähes
poikkeuksetta työkyvyttömyyseläkettä,
josta he siirtyvät vanhuuseläkkeelle
65-vuotiaina. Myöhemmästä vanhuus-
eläkeiästä huolimatta työtoiminta
päätyy Helsingissä pääsääntöisesti
palvelua käyttävän kehitysvammai-
sen henkilön täyttyessä 60 vuotta.
Vammaisneuvosto on kiinnittänyt
huomiota siihen, että tälle käytännölle
ei ole perusteita. Lausunnon mukaan
kehitysvammaisten ihmisten työtoimin-
nan päättymisen tulisi suhteuttaa
yksilöllisesti lähemmäs vanhuus-
eläkeläin 63–70-vuoden ikäraja.
Helsingin kaupungin vammais-
neuvoston lausunto 14.2.2019.
- 86 Kari Aallon haastattelu 30.4.2018.
- 87 McKay, *Shakin' All Over*, 39–40.
Kokemukset hoitolaitoksista ovat
muidenkin punkmuusikoiden teosten
lähtökohtana. Sellainen on mm.
brittiläisen punkmuusikko Ian Dury:n
kappale "Hey, Hey, Take Me Away", joka
kuvaava hänen kokemuksiaan
eristämisestä ja seksuaalisesta
hyväksikäytöstä poliosairaalaissa
ja niistä nousevaa vihaa.
- 88 Niemelä ja Brandt, *Kehitysvammaisten
yksilöllinen asuminen*, 159.
- 89 Teittinen, "Myönteisten
mahdollisuuksien politiikka ja
kehitysvamma", 158 ja 162.
- 90 Kehitysvammaliitto, "Kehas-ohjelma"
- 91 Yksilöllistä erityishuolto-ohjelmaa
toteutettaessa on pyrittävä siihen,
että sellaisen henkilön asuminen, joka
ei voi asua omassa kodissaan mutta
joka ei ole laitoshuollon tarpeessa,
järjestetään muulla tavoin. Laki kehi-
tysvammaisten erityishuollosta, 35 §.
- 92 Esping-Andersen,
The Three Worlds, 13, 28.
- 93 Esping-Andersen, *The Three Worlds*,
23–31. Kaksi muuta eurooppalaista
hyvinvointimallia ovat anglosaksinen
residuaalinen malli ja keski- ja etelä-
eurooppalainen konservatiivinen malli.
- 94 Esping-Andersen, *The Three Worlds*,
25, 27, 28 ja 31. Amerikkalainen ekono-
misti Robert H. Nelson on analysoinut

- kiinnostavasti pohjoismaisen universaalien solidaarisuuden periaatetta ja nähnyt, että sen taustalla vaikuttaa vahvasti luterilainen eetos. Hän näkee pohjoismaisen sosiaalidemokratian olevan eräänlaista sekulaaria luterilaisuutta. Nelson, *Lutheranism*, 106–133.
- 95 Shakespeare, *Disability*, 148
- 96 Lampinen, *Omat polut!*, 75

Heta Kaisto ja Katja Lautamatti: Satavuotias yö. Suomen sisällissota, ylisukupolvinen muisti ja empaattinen kuuntelija

- 1 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 2 Ks. mm. Hill, *Maurice Blanchot and Fragmentary Writing*, 368. "For if it was the case that Shoah was one of the disastrous ends of Western philosophy, this served only to remind [Maurice] Blanchot, as it did [Emmanuel] Levinas, [Philippe] Lacoue-Labarthe, [Jacques] Derrida, and others, that it was essential to pursue philosophy beyond that end, to persist beyond disaster, so to speak, by maintaining the thought of disaster."
- 3 Ks. esim. Janet Walkerin teos *Trauma cinema: Documenting incest and the Holocaust*.
- 4 Emme ota väitteellä kantaa historian-tutkimuksen sisällissotatulkintoihin.
- 5 Ks. esim. Kaisa Salmen elokuvat *Fellmanin pelto* (2013) ja *Veripelto* (2018).
- 6 Ks. esim. Peltonen, *Muistin paikat* tai *Punakapinan muistot*.
- 7 Historiantutkimuksen piirissä Juha Siltala on käsitellyt sisällissotaa psykohistorian ja trauman näkökulmasta teoksessa *Sisällissodan psykohistoria*.
- 8 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 9 Assmannin mukaan W. G. Sebald on kehittänyt yhtenä ensimmäisenä töissään empaattisen kuuntelijan kertojatyyppiä. Assmann, "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 209.
- 10 Assmann, "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 205.
- 11 Ks. mm. Irit Rogoff, *Mikä teoreetikko on?* (2003), suom. Taru Elfving ja

- Katve-Kaisa Kontturi. Irit Rogoff purkaa teoreetikon roolia ajattelijana ja toimijana sekä korostaa ajattelua yllykkeenä luovalle työlle ja toiminnalle.
- 12 Rustanius teki ensimmäisen dokumentti-elokuvansa *Sotapapit* vuonna 1981 ja hänen viimeisin elokuvansa *Sodan silmät 1918* ilmestyi sisällissodan muistovuotena 2018.
 - 13 Atlas Group Foundation sijaitsi pitkälle 2010-luvulle internetissä. Nykyään siitä on jäljellä suppea kokoelma dokumentteja. Ks. www.theatlasgroup1989.org.
 - 14 Raad nimesi arkiston kansioiden nimistä, esimerkiksi käy "Notebook Volume 38: Already been in a lake of fire".
 - 15 Gilbert, "Walid Raad's Spectral Archive, Part One", luku 1: "Performing the archive".
 - 16 Gilbert, "Walid Raad's Spectral Archive, Part Two", luku 3: "New Hysterical Infrastructure".
 - 17 Al-Kassim, "Crisis of the Unseen", 148.
 - 18 Toufic, *Forthcoming*, 46
 - 19 Ks. esim. www.unitednationsplaza.org/event/4/.
 - 20 Reiners, *Taiteen muisti*, 15–16.
 - 21 Reiners, *Taiteen muisti*, 17.
 - 22 Reiners, *Taiteen muisti*, 15.
 - 23 Reiners, *Taiteen muisti*, 135.
 - 24 Saxton, *Haunted Images*, 12.
 - 25 Saxton, *Haunted Images*, 14.
 - 26 Saxton, *Haunted Images*, 4.
 - 27 Saxton, "Anamnesis and Bearing Witness", 365.
 - 28 Reiners, *Taiteen muisti*, 17.
 - 29 Saxton, "Anamnesis and Bearing Witness", 373.
 - 30 Saxton, "Anamnesis and Bearing Witness", 369.
 - 31 Saxton, "Anamnesis and Bearing Witness", 376.
 - 32 Saxton, "Anamnesis and Bearing Witness", 14.
 - 33 Juhasz ja Lebow, *Introduction: A World Encountered*, teoksessa *A Companion to Contemporary Documentary Film*, 12.
 - 34 Ks. ten Brink, "Animating Trauma", 178.
 - 35 Ks. Guynn, *Unspeakable Histories*, 28.
 - 36 de Sousa Dias, "(In)visible Evidence", 497–498.
 - 37 Sharma, *Documentary Films in India*, 110.
 - 38 Sharma, *Documentary Films in India*, 157.

- 39 Sharma, *Documentary Films in India*, 167.
- 40 Sharma, *Documentary Films in India*, 156.
- 41 Hongisto, *Soul of the Documentary*, 190.
- 42 Assmann, "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 213–214.
- 43 Alanko, "Kirjallisuuden mahdoton katse", 38 ja 40–41.
- 44 Derrida, "The Poetics and Politics of Witnessing", 68.
- 45 Korhonen, *Lukijoiden yhteisö*, 163–165; Celan, *Niin kuin kivelle puhutaan*, 117: "Niin kuin kivelle puhutaan, niin kuin / sinä, / minulle kuilusta, koti- / maasta tähän sisar- / tunut"
- 46 Derrida, "The Poetics and Politics of Witnessing", 66–67 ja 70.
- 47 Monet aineiston kertojista ovat olleet sisällissodan tapahtumien aikaan lapsia.
- 48 Peltonen, *Barbaria ja unohdus*, 168.
- 49 Blanchot, *Writing of the Disaster*, 1. Suomenos Heta Kaisto.
- 50 Hill, *Maurice Blanchot and Fragmentary Writing*, 279 ja 300.
- 51 Alanko-Kahiluoto, *Writing Otherwise than Seeing*, 203–206.
- 52 Lindberg, "Suomentajan alkusanat", 5.
- 53 Voegelin, *Listening to Noise and Silence: Towards Philosophy of Sound*, 38.
- 54 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 55 Roselius, *Isänmaallinen kevät*, 4.
- 56 Roselius, *Isänmaallinen kevät*, 28.
- 57 Lause kuuluu Sini Järnströmin dokumenttielokuvan *Hilja, punaisen tyttö* (2006) 103-vuotiaalle päähenkilölle Hilja Virtaselle, jossa ruumiillistuu se, kuinka punaisten ylle langetettu häpeä yletyi jopa 2000-luvulle.
- 58 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 59 Osallistuimme konferenssiin "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling" Turun yliopistossa 4.6.2015.
- 60 Assmann, "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 208 ja 210.
- 61 Voegelin, *Listening to Noise and Silence: Towards Philosophy of Sound*, 4.
- 62 Voegelin, *Listening to Noise and Silence: Towards Philosophy of Sound*, 4–5
- 63 Ks. esim. Meretoja, *The Ethics of Storytelling*, 93–97.
- 64 Assmann, "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 214–215.
- 65 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 66 *Suomi Kankaalla: Sota 1918 elokuvassa* -näytös Kino Tuliossa 22.1.2018.
- 67 Kukkonen puheenvuoro "1918 – huutoja ja kaikuja" -seminaarissa elokuvateatteri Orionissa 3.2.2018.
- 68 Punakhmerien sotarikoksia töissään käsitelleen dokumenttielokuvaohjaaja Riithy Panhin sanoin "There are so many images in the world that we think we have seen it all. That we have thought every thought." Panh, *The Missing Picture* -elokuva, 2013.
- 69 Appadurai, "Archive and Aspiration", 16.
- 70 Mainion puheenvuoro "Sota 1918: Luentomaraton" -tapahtumassa. Tiedekulma, Helsingin yliopisto 27.2.2018.
- 71 Häggman, *Pieni kansa, pitkä muisti*, 184.
- 72 Ks. Peltonen, *Punakapinan muistot*.
- 73 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 74 Peltonen, *Muistin paikat*, 100–101.
- 75 Ks. esim. Bruns, *Maurice Blanchot: The Refusal of Philosophy*, 106: "In its entirety sound is a ringing, clanging scandal. Whereas, in vision, form is wedded to content in such a way as to appease it, in sound the perceptible quality overflows so that form can no longer contain its content."
- 76 Nancy, *Listening*, 12.
- 77 Kalha, "Ainutkertaisuuden ambivalenssi".
- 78 LaBelle, *Lexicon of the Mouth*, 2.
- 79 LaBelle, *Lexicon of the Mouth*, 1–2 ja 9.
- 80 1917–18 -muistitietokokoomaan kuuluu haastattelujen lisäksi silminnäkijöiden lähettämiä kirjoituksia.
- 81 Liukkonen, *Hennalan naismurhat 1918*.
- 82 Liski, "Tärkeä tutkimus kärsii lähteidenkäytön ongelmista".
- 83 Teräs, "Mitä on muistitieto ja miten se poikkeaa muusta historiallisesta tiedosta".
- 84 Lintunen ja Tikka, "Miksi Hennalan vankileirin naiset surmattiin?".
- 85 Peltonen, *Barbaria ja unohdus*, 141.

- 86 Guynn, *Unspeakable Histories*, 36.
- 87 LaCapra, *Writing History, Writing Trauma*, x.
- 88 Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, xiii.
- 89 Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, 19.
- 90 Alexander, *Trauma: A Social Theory*, 6.
- 91 Alexander, *Cultural Trauma and Collective Identity*, 260.
- 92 Assmann, "Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 216.
- 93 Foucault, *Tiedon arkeologia*, 170.
- 94 Näre, "Naisten ja tyttöjen joukkomurhakaan ei vanhene koskaan", 298.
- 95 Marjo Liukkosen julkaisematon vastine "Valtion vaiennetuin sotarikos?" (2018).
- 96 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 97 *Satavuotias yö* -radioteos (2018).
- 98 Edkins, *Trauma and the Memory of Politics*, 8.
- 99 Reiners, *Taiteen muisti*, 215.
- 100 Reiners, *Taiteen muisti*, 212.
- 101 Reiners, *Taiteen muisti*, 196.
- 102 Reiners, *Taiteen muisti*, 109.
- 103 Deleuze, *Time-image*, 16.
- 104 Mediahistoria tarjoaa ajatuksen radioteosten elokuvallisuudesta. Radio- ja äänihistorian tutkija Simone Dotton mukaan 1920- ja 1930-luvuilla äänielokuvan synty-aikoihin radio ja elokuva rinnastettiin teknologiana ja taiteena, ja mm. Rudolf Arnheim kuvaili radioteosta mykkäelokuvan vastakappaleeksi. Euroopassa ja Neuvostoliitossa yleistyi käsite radioelokuva (eng. *radio-film*). Tämän mediahistorian innostamana Dotto leikittelee ajatuksella ns. auralisesta elokuvasta, elokuvasta, joka on tehty äänestä (eng. *aural cinema*). Ks. Dotto, *Notes for a History of Radio-Film*.
- 105 Sobchack, "Afterword", 324 ja 327.
- 106 Reiners, *Taiteen muisti*, 239.
- 107 Guynn, *Unspeakable Histories*, 54.
- 108 Guynn, *Unspeakable Histories*, 69.
- 109 Assmann, "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling", 211.
- 110 Agamben, *Remnants of Auschwitz*, 32–33.
- 111 Tähän kiteytyy Maurice Blanchot'n kirjallisuusfilosofian ydin, ks. esim. Alanko, "Kirjallisuuden mahdollon katse", 41: "Ei niin, että taide ei olisi totta tai se olisi ei-totta, vaan emme voi tietää mitä se milloinkin on. [...] Blanchot'lle lukeminen [...] on joutumista mukaan teosta repivään kiistaan, jossa vastakkain ovat mitta ja kohtuuttomuus, päätös ja päättämättömyys, muoto ja äärettömyys."
- 112 Deporah Kapchan juontaa käsitteen *listening act* J. L. Austinin käsitteestä *speech act*. Kuulemis-teko on oma suomenokseni.
- 113 Kapchan, "Listening acts", 277, 284–285 ja 287.
- 114 Voegelin, *Listening to Noise and Silence: Towards Philosophy of Sound*, 38.
- 115 Arendt, *Men in Dark Times*, 22–23.
- 116 Peltonen, *Barbaria ja unohdus*, 189.

Hanna Kuusela: Repeämän sanat

- 1 Kantola ja Kuusela, *Huipputuloiset*.
- 2 Sanavalinnat ovat huippu-tuloisten haastatteluista.
- 3 Ks. esim. Alasuutari, *Toinen tasavalta*, 13–14.
- 4 de Swaan, "Elite perceptions of the poor", 182–194.
- 5 Ks. esim. Streeck, *Ostettua aikaa*.
- 6 Julkunen, *Kuka vastaa?*
- 7 Ks. esim. Anttonen ja Sipilä, "Universalismi Britannian ja Pohjoismaiden sosiaali-politiikassa", 104–120.
- 8 Tuomala, *Markkinat, valtio ja eriarvoisuus*.
- 9 Tuomala, *Markkinat, valtio ja eriarvoisuus*, 7.
- 10 Julkunen, *Muuttuvat hyvinvointivaltiot*; Nygård, "Hyvinvointivaltioista kilpailuvaltion?"; Heiskala ja Luhtakallio, *Uusi jako*.
- 11 Hirschman, *The Rhetoric of Reaction*.
- 12 Harvey, *A Brief History of Neo-liberalism*; Löppönen, *Vapauden markkinat* ja Lindholm, *Totuuden jälkeinen talouspolitiikka*.
- 13 Ks. esim. Hautamäki, "Spontaaniin

- yhteiskuntaan", 134–246.
- 14 Giddens, *The Third Way*.
 - 15 Ks. esim. Julkunen, *Muuttuvat hyvinvointivaltiot*.
 - 16 Ks. esim. Brady ja Lee, "The rise and fall of government spending in affluent democracies", 56–79.
 - 17 Julkunen, *Suunnanmuutos*.
 - 18 Nygård, *Välfärdsstaten, partierna och marknaden*; Julkunen, *Suunnanmuutos*; Timonen, *Restructuring the Welfare State* ja Kosunen, "Lama ja sosiaaliturvan muutokset 1990-luvulla", 45–101.
 - 19 Ks. esim. Julkunen, *Suunnanmuutos* ja Kiander, *Laman opetukset*.
 - 20 Tuomala, *Markkinat, valtio ja eriarvoisuus*, 93–94.
 - 21 Kananen (toim.), *Kilpailuvaltion kydyssä*; Heiskala ja Luhtakallio, *Uusi jako*; Julkunen, *Muuttuvat hyvinvointivaltiot* sekä Nygård, "Hyvinvointivaltiota kilpailuvaltioon?" ja "Från välfärdsstat till tävlingsstat".
 - 22 Nygård, "Hyvinvointivaltiota kilpailuvaltioon?".
 - 23 Julkunen, *Muuttuvat hyvinvointivaltiot*, 74–75; Bonoli ja Natali (toim.), *The Politics of the New Welfare State*.
 - 24 Gilbert, *Transformation of the Welfare State*.
 - 25 Bonoli ja Natali, *The Politics of the New Welfare State* ja Julkunen, *Muuttuvat hyvinvointivaltiot*.
 - 26 Julkunen, *Muuttuvat hyvinvointivaltiot*, 74–75; Sunesson ym., "The Flight from Universalism", 19–29.
 - 27 Niinistö, Tasavallan presidentti Sauli Niinistön uudenvuodenpuhe 1.1.2013.
 - 28 Wiberg, *Julkea sektori* ja Moilanen, Oulun kaupunginvaltuuston kokous 17.9.2018.
 - 29 Von Hertzen, "Hyvinvointivaltion murhenäytelmä", 7–9.
 - 30 Ks. esim. Alasuutari, *Toinen tasavalta* ja Autto ja Nygård, *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus*.
 - 31 Ks. esim. Alasuutari, *Toinen tasavalta*, 15–22; Taylor-Gooby (toim.), *Ideas and Welfare State Change*.
 - 32 Autto, "Kulttuuriset oikeudet paikallisissa päivähoitokeskukseluissa", 278–308.
 - 33 Ks. esim. Autto ja Nygård, *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus*.
 - 34 Summa, "Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan", 51–83.
 - 35 Nygård, "Från välfärdsstat till tävlingsstat"; Nygård, "Hyvinvointivaltiota kilpailuvaltioon?"; Saarinen, Salmenieni ja Keränen, "Hyvinvointivaltiota hyvinvoivaan valtioon", 605–618 ja Karjalainen ym., "Hyvinvointivaltio ja kielitietoisuus", 114–132.
 - 36 Ks. esim. Alasuutari, *Toinen tasavalta*, 108–111.
 - 37 Ks. esim. Kettunen, "Hyvinvointivaltion yhteiskunta", 71–109.
 - 38 Nygård, "Hyvinvointivaltiota kilpailuvaltioon?".
 - 39 Saari ym., "Sosiaalipummi!", 207–232.
 - 40 Saari ym., "Sosiaalipummi!".
 - 41 Laihiala ja Ohisalo, "Sosiaalipummit leipäjonossa?", 233–258.
 - 42 Ohisalo ja Saari (toim.), *Kuka seisoo leipäjonossa?*
 - 43 Kainulainen ja Saari, "Samassa veneessä", 310–323 ja Trout, *Empathy Gap*.
 - 44 Saari ym., "Köyhyyskartta?" ja Kainulainen ja Saari, "Samassa veneessä". Ks. myös Wass ym., "Tulot tai ulos?"
 - 45 Hasson ym., "Are liberals and conservatives equally motivated to feel empathy toward others?". Ks. myös Kainulainen ja Saari, "Samassa veneessä".
 - 46 Kainulainen ja Saari, "Samassa veneessä".
 - 47 Airio (toim.), *Toimeentuloturvan verkkoa kokemassa* ja Saari (toim.), *Sosiaaliturvariippuvuus*.
 - 48 Laihiala ja Ohisalo, "Sosiaalipummit leipäjonossa?".
 - 49 Ks. esim. Lakoff, *Moral politics*; Dean, "The ethics of welfare-to-work", 573–589; Julkunen, "Vastuupuheen esiinmarssi", 533–540 ja Saari, *Sosiaaliturvariippuvuus*.
 - 50 Gilbert, *Transformation of the Welfare State*, 64–65.
 - 51 Julkunen, *Kuka vastaa?*, 533–534.
 - 52 Lakoff, *Moral politics*; Julkunen, *Kuka vastaa?*, Dean "The ethics of welfare-to-work" ja Barry, *The New Right*.
 - 53 Lamont ym., "What is missing? Cultural processes and causal

- pathways to inequality", 573–608.
- 54 Saarinen ym., "Hyvinvointivaltioista hyvinvoivaan valtioon".
 - 55 Saarinen ym., "Hyvinvointivaltioista hyvinvoivaan valtioon".
 - 56 Julkunen, "Aktivointipolitiikka hyvinvointivaltion paradigman muutoksena", 21–44.
 - 57 Saarinen ym., "Hyvinvointivaltioista hyvinvoivaan valtioon", 607.
 - 58 Saarinen ym., "Hyvinvointivaltioista hyvinvoivaan valtioon", 614–615.
 - 59 Karjalainen ym., "Hyvinvointivaltio ja kielitietoisuus".

Reetta Huhtanen: Naurun politiikka. Absurdin keinoista yhteiskunnallisessa dokumentaarissa

- 1 Korkman, haastattelu.
- 2 "Markkinoilla hermot kireällä," pääkirjoitus, *Kauppalehti*. 14.4.2011.
- 3 "Myrsky voimistuu taas Euroopan taloudessa," pääkirjoitus, *Helsingin Sanomat*. 13.7.2011.
- 4 Katainen, haastattelu.
- 5 Nichols, *Representing Reality*, 3.
- 6 60-luvulta alkaen poststrukturalistiset ja semioottiset teoriasuunnaukset alkoivat korostaa todellisuuden symbolista ja sosiaalista rakentumista. Tämä käsitys horjutti myös objektiivisuuden ihanteita dokumentaarisessa elokuvassa. Bill Nichols lisäsi "performatiivisen moodin" luokituksiinsa kuvaamaan tätä 1980- ja 1990-luvuilla alkanutta dokumentaarisien elokuvan ilmaisumuodoissa tapahtunutta murrosta: havaintovarmuudesta vakuuttava suora elokuva sai rinnalleen subjektiivisia, etäännyttäviä, humoristisia, tyyllitteleviä ja "dokumentaarisuutta" tietoisesti kyseenalaistavia elokuvallisia muotoja. Nichols, *Blurred Boundaries*, 93–98.
- 7 Helke, *Nanookin jälki*, 82.
- 8 Esim. Grierson, "The Course of Realism"; Winston, *Claiming the Real*; Vogels, *The Direct*

- Cinema of David and Albert Maysles ja Arthur, "Jargons of Authenticity".*
- 8 Helke, *Nanookin jälki*, 37–38.
 - 9 Helke, *Nanookin jälki*, 39–40.
 - 10 Rancière, *Aistittavan osa*, 8.
 - 11 Rancière, *Aistittavan osa*, 8–9.
 - 12 Rancière, "The Thinking of Dissensus", 5.
 - 13 Rancière, "The Thinking of Dissensus", 1–2 ja *Vapautunut katsoja*, 58 ja 74–76.
 - 14 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 58 ja 75.
 - 15 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 76, 88 ja 118.
 - 16 Rancière, *Vapautunut katsoja*, 74–76.
 - 17 Katso esim. Morreal, *The Philosophy of Laughter and Humor*, 130.
 - 18 Critchley, *On Humour*, 10. "The incongruities of humour both speak out of a massive congruence between joke structure and social structure and speak against those structures by showing that they have no necessity."
 - 19 Critchley, *On Humour*, 10–11.
 - 20 Holm, "The Distribution of the Nonsensical", 1–3.
 - 21 Holm, "The Distribution of the Nonsensical", 5–6.
 - 22 Bergson, *Nauru*, 11 ja 19.
 - 23 Bergson, *Nauru*, 138.
 - 24 Katso esim. Esslin, *The Theatre of the Absurd*, 23–24.
 - 25 Esim. Albert Camus korostaa Sisyfomyytissä absurdin suhdetta vallitsevaan sosiaaliseen kontekstiin ja sen normeihin: mikään asia ei ole itsessään absurdi vaan ilmenee absurdina vain vertailussa vallitsevaan konventioon. Camus, *The Myth of Sisyphus and Other Essays*, 14–15 ja 29–31.
 - 26 Bonnefoy, *Conversations*, 128–129.
 - 27 Ionesco, "The Playwright's role".
 - 28 Katso esim. Gibian, "Introduction", 36.
 - 29 Harms, *Perinpohjainen tutkimus*, 145.
 - 30 Yankelevich, "Introduction", 13–14.
 - 31 Anemone, "The Anti-World", 75–77 ja 84–85.
 - 32 Anemone, "The Anti-World", 89.
 - 33 Esslin, *The Theatre of the Absurd*, 23.
 - 34 Esslin, *The Theatre of the Absurd*, 403–404, 411–413 ja 424–425.
 - 35 Gibian, "Introduction", 34–36.
 - 36 Esim. Michel Foucault pyrkii Sanat

ja asiat. *Eräs ihmistieteiden arkeologia* -teoksessa kartoittamaan niitä hienovaraisia vallan mekanismeja, jotka määrittävät sen, mitä kulloisessakin historiallisessa kontekstissa on mahdollista ajatella ja minkälaiset asiointitilat siinä havaitaan luonnollisina, tosina ja mahdollisina. Katso myös Foucault'n käsitys biovallasta, biopolitiikasta ja hallinnan rationaliteetista esim. teoksessa *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France*, 1978–1979.

37 Brown, *Undoing the Demos*, 30.

38 Brown, *Undoing the Demos*, 47–48 ja 57.

39 Esim. Wendy Brown (*Undoing the Demos*, 31) näkee Michel Foucault'n ajatteluun pohjaten neoliberalismin olevan tämän hetken vallitseva poliittisen hallinnan rationaliteetti, joka "hajauttaa markkinamallin kaikille toiminnan alueille ja kaikkeen toimintaan – vaikka kyse ei edes olisi rahasta – ja konfiguroi ihmiset perustojaan myöten markkinatoimijoina, aina, ainoastaan ja kaikkialla homo economicuksina."

Susanna Helke: Lauuluja kestävyysvajeesta. Armotonta menoa -elokuvan keinoista ja yhteiskunnallisen dokumentaarin ehdoista

- 1 Räisänen, "Aarnio-Isohanni irtisanoutuu".
- 2 Esim. Heikki Patomäki on käsitellyt uusliberalistisen talouspolitiikan valtaan nousua Suomessa (*Uusliberalismi Suomessa*).
- 3 Mm. Patomäki, *Uusliberalismi Suomessa* ja Harvey, *A Brief History of Neoliberalism*.
- 4 Brown, *Undoing the Demos*, 30. Olen viitannut Brownin ajatteluun myös tämän kirjan toisessa artikkelissa, "Tunteiden ja minän tarinoita".
- 5 Mm. Koikkalainen, "Managerialismi ideologiana". Suomessa manage-

rialismia ilmiönä on käsitelty myös Anu Kantola (mm. *Markkinakuri ja managerivalta*), Heikki Patomäki (*Yliopisto oyj*), kansainvälisessä keskustelussa mm. Yannis Papadopoulos ("Accountability and Multilevel Governance").

6 Brown, *Undoing the Demos*, 44.

7 Brown, *Undoing the Demos*, 33–34.

8 Julkisen ja yksityisen talouden välisen tuottavuuden mittaamisen keinoeksoisuutta on käsitelty esimerkiksi Matti Virtanen ("Eläkepommia ei tule", 5) osoittaen, miten hoivatyöstä maksettavat palkat ja eläkeläisten maksamat verot palautuvat työntekijöiden ja eläkeläisten ostovoimana markkinoille ja miten nettomenot ja siten julkiseen talouteen kohdistuva paine on huomattavasti pienempi kuin mitä pelkkiä bruttomenoja laskemalla voidaan osoittaa.

9 Aiheesta on kirjoittanut myös Marja Vaarama ("Suhtautuminen iäkkäisiin", 106).

10 Winston, *Claiming the Real*, 8.

11 Helke, "The Documentarist and His Poor", 119 ja "Repeämän hetket", 202.

12 Helke, "Repeämän hetket", 198–200.

13 Nichols, *Representing Reality*, 3.

14 Winston, *Claiming the Real*, 47 ja Helke, "The Documentarist and His Poor", 118–119.

15 Helke, "The Documentarist and His Poor", 118.

16 Helke, "Tunteiden ja minän tarinoita".

17 Helke, "The Documentarist and His Poor" ja "Repeämän hetket".

18 Rancière, *The Ignorant Schoolmaster*.

19 Rancière, "Vapautunut katsoja", 11. Käännös Janne Porttikiven.

20 Rancière, *The Philosopher and His Poor*, 203.

21 Grierson, "Public Relations, Propaganda and Documentary Film 1900–39", 37.

22 Barnouw, *Documentary*, 90.

23 Winston, "The Tradition of the Victim", 270–271 ja Rosen, *Change Mummified*, 248.

24 Louis, haastattelu.

25 Louis, haastattelu.

26 Rancière, *Disagreement*, 16.

Lähteet ja elokuvat

Esipuhe

Kuusela, Hanna ja Ylönen, Matti. *Konsulttidemokratia: Miten valtiosta tehdään tyhmä ja tehoton.* Helsinki: Gaudeamus, 2013.

Kantola, Anu, ja Seeck, Hannele. "Dissemination of Management into Politics: Michael Porter and the Political Uses of Management Consulting", *Management Learning* 42, nro 1 (2010): 25–47. <https://doi.org/10.1177/1350507610382489>

Jouko Aaltonen: Valistaa, taistella vai haastaa? Suomalaisen ei-fiktiivisen elokuvan retoriikkaa ja strategioita

Aaltonen, Jouko. *Todellisuuden vangit vapauden valtakunnassa: dokumenttielokuva ja sen tekoprosessi.* Helsinki: Like ja Taideteollinen korkeakoulu, 2006.

Aaltonen, Jouko. *Seikkailu todellisuuteen: dokumenttielokuvan tekijän opas.* Helsinki: Like, 2011.

Aaltonen, Jouko. *Dokumentaristi: Lasse Naukkarisen elokuvat ja niiden synty.* Helsinki: Aalto ARTS Books, 2014.

Aittokoski, Heikki. "Hyvinvointivaltion hyvin lyhyt historia", *Helsingin Sanomat*, 14.12.2013.

Alasuutari, Pertti. *Laadullinen tutkimus 2.0.* Tampere: Vastapaino, 2011.

Althusser, Louis. *Ideologiset valtiokoneistot.* Helsinki ja Tampere: Kansankulttuuri Oy ja Osuuskunta Vastapaino, 1984.

Astala, Erkki. "Image of a Nation: A View of Finnish Independent Documentary

Film 1904–1984." Festivaalijulkaisussa *7th Nordic Anthropological Film Festival Jyväskylä 21.–25.5.1985.* Helsinki: Nordic Anthropological Film Association, 1985.

Autto, Janne ja Nygård, Mikael (toim.). *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus.* Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus, 2015.

Bjurman, Lars (toim.). *Det gäller realismen: en 30-talsdebatt Lukacs & Brecht.* Lund: Bo Cavefors Bokförlag AB, 1975.

Brecht, Bertolt. *Aikamme teatterista: Epäaristotelelaisesta dramatiikasta.* (*Schriften zum Theater: Über eine nicht-aristotelische Dramatik*, 1963.) Valikoinut Sigfried Unseld. Suomentanut Max Rand. Helsinki: Tammi, 1965.

Böckerman, Petri ja Kiander, Jaakko. "Talouden pitkät syklit ja politiikka." Teoksessa *Historiallinen käänne: Johdatus pitkän aikavälin historian tutkimukseen*, toim. Juho Saari, 125–148. Helsinki: Gaudeamus, 2006.

Eriksson, Lise. "Leipäjonot sanomalehti-julkisuuden keskusteluissa." Teoksessa *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus*, toim. Janne Autto ja Mikael Nygård, 246–277. Rovaniemi: Lapin yliopistokustannus, 2015.

FitzSimmons, Trish. "Braided Channels: A Genealogy of the Voice of Documentary", *Studies in Documentary Film* 3, nro 2 (2009): 131–146.

Gaines, Jane M. "Political Mimesis." Teoksessa *Collecting Visible Evidence*, toim. Jane M. Gaines ja Michael Renov, 84–102. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.

Gramsci, Antonio. *Vankilavihkot 1.* Helsinki: Kansankulttuuri, 1979.

Gramsci, Antonio. *Vankilavihkot. Valikoima, osa 2.* Helsinki: Kansankulttuuri, 1982.

Heiskala, Risto. "Kansainvälinen

toimintaympäristön muutos ja Suomen yhteiskunnallinen murros." Teoksessa *Uusi jako: Miten Suomesta tuli kilpailukyky-yhteiskunta?*, toim. Risto Heiskala ja Eeva Luhtakallio, 14–42. Helsinki: Gaudeamus, 2006.

Helke, Susanna. "In pursuit of emotions: the emotive turn and the post-political sentiment in Finnish documentary film culture", *Studies in Documentary Film* 10, nro 2 (kesäkuu 2016): 183–197.

International Movie Data Base -tietokanta. Ladattu 19.3.2020. www.imdb.com.

Johnston, Claire ja **Willemen, Paul.** "Brecht in Britain: The Nightcleaners and the Independent Political Film." Teoksessa *"Show us Life": Toward a History and Aesthetics of the Committed Documentary*, toim. Thomas Waugh, 192–211. Metuchen N. J. ja Lontoo: The Scarecrow Press Inc, 1984.

Kansallinen audiovisuaalinen instituutti. "Elonet-tietokanta." Ladattu 19.3.2020. www.elonet.fi

Kaplan, Ann E. "Theory and Practice of the Realist Documentary Form in Harlan County, USA." Teoksessa *"Show us Life": Toward a History and Aesthetics of the Committed Documentary*, toim. Thomas Waugh, 212–222. Metuchen N. J. ja Lontoo: The Scarecrow Press Inc, 1984.

Kauppila, Juha ja **Kauppila, Päivi Annika.** "Hyvinvointivaltio toimijuuden tukena." Teoksessa *Toimijuus, ohjaus ja elämänkulku*, toim. Päivi Annika Kauppila, Jussi Silvonen ja Marjatta Vanhalakka-Ruoho, 17–38. Joensuu: University of Eastern Finland, 2015.

Kettunen, Pauli. *Globalisaatio ja kansallinen me: kansallisen katseen historiallinen kritiikki*. Tampere: Vastapaino, 2008.

Korhonen, Timo. Hyvän reunalla: *Dokumenttielokuva ja välittämisen etiikka*. Helsinki: Aalto-yliopisto, 2012.

Korhonen, Timo. "Miten kerjäläinen sai hankittua 400 pulpettia Romaniaan?" Teoksessa *Repeämän kuvat. Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia*, toim. Susanna Helke ja Essi Viitanen, 108–149. Espoo: Aalto ARTS Books, 2022.

Kortti, Jukka. *Modernisaatiomurroksen kaupalliset merkit: 60-luvun suomalainen televisiomainonta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2003.

Knuuttila, Kyösti. "Historiallinen muutos ja kansallinen kertomus Suomalaiset ja historia -esityksessä." Poliittisen historian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto, 2009.

Lammi, Minna. *Ett' varttuisi Suomenmaa: Suomalaisten kasvattaminen kulutus-yhteiskuntaan kotimaisissa lyhytelokuvissa 1920–1969*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2006.

Lammi, Minna ja **Timonen, Päivi.** "Imagining Economy: Finlandia Newsreels Building Up Shared Imaginary in the 1950s and early 1960s." Teoksessa *Finnish Consumption: An Emerging Consumer Society between East and West*, toim. Visa Heinonen ja Matti Peltonen, 104–121. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2013.

Malkavaara, Mikko. "Nälkä ja köyhyys kirkon asiaksi: Näkökulmia laman ja markkinakilpailun aikaan." Teoksessa *Lasaruksesta leipäjonoihin: Köyhyys kirkon kysymyksenä*, toim. Virpi Mäkinen, 283–312. Jyväskylä: Atena Kustannus, 2002.

McCabe, Colin. *Godard: Image, Sound, Politics*. Lontoo: Macmillan, 1980.

Mouffe, Chantal. "Artistic Activism and Agonistic Spaces", *Art & Research, A Journal of Ideas Contexts and Methods* 1, nro 2 (2007), 1–5.

Nichols, Bill. *Representing Reality*. Bloomington ja Indianapolis: Indiana University Press, 1991.

Nichols, Bill. *Introduction to Documentary*. Bloomington ja Indianapolis: Indiana University Press, 2001.

Nichols, Bill. "The Voice of Documentary." Teoksessa *New Challenges for Documentary*, toim. Alan Rosenthal ja John Corner, 17–33. Manchester: Manchester University Press, 2005. Julkaistu alun perin *Film Quarterly* 36, nro 3 (1983).

Nichols, Bill. *Speaking Truths with Film: Evidence, Ethics, Politics*

in *Documentary*. Oakland: University of California Press, 2016.

Patomäki, Heikki. *Uusliberalismi Suomessa: Lyhyt historia ja tulevaisuuden vaihtoehdot*. Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö, 2007.

Perelman, Chaïm. *Retoriikan valtakunta*. Tampere: Vastapaino, 1996.

Plantinga, Carl R. *Rhetoric and Representation in Nonfiction Film*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Ponech, Trevor. *What is Non-Fiction Cinema? On the Very Idea of Motion Picture Communication*. Colorado ja Oxford: Westview Press, 1999.

Rancière, Jacques. *The Emancipated Spectator*. Lontoo ja New York: Verso, 2009.

Rouch, Jean. *Ciné-Ethnography*. Visible Evidence series vol. 13. Minneapolis ja Lontoo: University of Minnesota Press, 2003.

Sanders, Willemien ja Nash, Kate. "The (Braided) Documentary Voice: Theorising the Complexities of Documentary Making." Teoksessa *The Palgrave Handbook of Screen Production*, toim. C. Batty, M. Berry, K. Dooley, B. Frankham ja S. Kerrigan, 231–241. Cham: Palgrave Macmillan, 2019.

Sedergren, Jari ja Kippola, Ilkka. *Dokumentin ytimessä: Suomalaisen dokumentti- ja lyhytelokuvan historia 1904–1944*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2009.

Sedergren, Jari ja Kippola, Ilkka. *Dokumentin utopiat: Suomalaisen dokumenttielokuvan historia 1944–1989*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2015.

Summa, Hilikka. "Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan: Burke, Perelman, Toulmin ja retoriikan kunnianpalautus." Teoksessa *Pelkkää retoriikkaa*, toim. Kari Palonen ja Hilikka Summa, 51–83. Tampere: Vastapaino, 1996.

Suoranta, Juha ja Ryyänen, Sanna. *Taisteleva tutkimus*. Helsinki: Into Kustannus, 2014.

Tanskanen, Petri. *Työväen arjesta juhlaan: Kansa Elokuva ja Allotria Filmin tuotanto: 1945–1962*: filmografia. Helsinki: Työväenperinne, 1996.

Uljas, Päivi. "Hegemonia ja sen murros", *Yhteiskuntapolitiikka* 73, nro 2 (2008): 121–138.

Uljas, Päivi. *Hyvinvointivaltion läpimurto: Pienviljelyhegemonian rapautumisen, kansalaisliikehännän ja poliittisen murroksen keskinäiset suhteet suomalaisessa yhteiskunnassa 1950-luvun loppuvuosina*. Helsinki: Into Kustannus, 2012.

Uschanov, Tommi. *Miksi Suomi on Suomi*. Helsinki: Teos, 2012.

Vartiainen, Juhana. "Tyytymätön voittaja." Teoksessa *Maaailman paras maa*, toim. Anu Koivunen, 131–149. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2012.

Waugh, Thomas. "Introduction: Why Documentary Filmmakers Keep Trying to Change the World, or Why People Changing the World Keep Making Documentaries." Teoksessa *"Show us Life": Toward a History and Aesthetics of the Committed Documentary*, toim. Thomas Waugh, xi–xxvii. Metuchen N. J. ja Lontoo: The Scarecrow Press Inc, 1984.

Winston, Brian. "The Tradition of the Victim." Teoksessa *New Challenges for Documentary*, toim. Alan Rosenthal, 269–287. Berkeley, Lontoo ja Los Angeles: University of California Press, 1988.

Wollen, Peter. "Godard ja vastaelokuva: Itätuuli." Teoksessa *Godard*, toim. Pekka Johansson, 12–26. Turku: Varsinais-Suomen Elokvakeskus, 1984.

Elokuvat

Aatos ja Amine, ohjaus Reetta Huhtanen, tuotanto Zone2 Pictures Oy, 2019.

Aravastako asunto, ohjaus Veikko Laihanen, tuotanto Veikko Laihanen Oy, 1954.

Asuntopula, ohjaus Holger Harrivirta, tuotanto Finlandia-Kuva Oy, 1947.

Columbia in my Arms, ohjaus Jenni Kivistö ja Jussi Rastas, tuotanto Filmimaa, 2020.

Eksyksissä, ohjaus Erkki Salojärvi, tuotanto Felix-Filmi Oy, 1952.

Eleganssi, ohjaus Virpi Suutari, tuotanto Euphoria Film Oy, 2016.

Festivaalit -62, ohjaus Erik Blomberg, tuotanto Osakeyhtiö Kuvatyö, 1962.

Finlandsvensk vardag, ohjaus Erik Blomberg, tuotanto Svenska Folkpartiet rp, 1951.

Harlan County, USA, ohjaus Barbara Kopple, tuotanto Cabin Creek, 1976.

Hiljaisen hädän paikka, ohjaus Pirkko Vallinoja, tuotanto YLE TV 2 Dokumenttiprojekti, 1996.

Hilton!, ohjaus Virpi Suutari, tuotanto Filmimaa Oy, 2013.

Hyvä elämä, ohjaus Marja Pensala, tuotanto Marja Pensala, 1984.

Isä meidän, ohjaus Anne Laurila, tuotanto Vaski Filmi Oy, 2006.

Itätuuli (Le vent d'est), ohjaus Jean-Luc Godard, tuotanto Polifilm, 1969.

Jos mulla ois valta, ohjaus Antti Haase, Lasse Naukkarinen ja Janne Niskala, tuotanto Unilumi, 2008.

Joutilaat, ohjaus Susanna Helke ja Virpi Suutari, tuotanto Kinotar Oy, 2001.

Karkotetut, ohjaus Visa Koiso-Kanttila, tuotanto Epidem Oy, 1997.

Katastrofin aineksia, ohjaus John Webster, tuotanto Millennium Film Oy Ltd ja J. W. Documentaries Oy, 2008.

Kaupunkisinfonia, ohjaus Heikki Ahola, Ulrika Bengts, Outi Kaasinen, Rosa Karo, Ilkka Mertsola, Yrjö Nieminen, Mika Taanila ja John Webster, tuotanto Statiivinkantajat, Taideteollinen korkeakoulu ja Yleisradio, 1995.

Kerjäläiselokuva, ohjaus Hanna Maylett, tuotanto Avanto Productions Oy, 2011.

Kolmekymmentä vuotta Suomen kansan puolesta, ohjaus Erik Blomberg, tuotanto Osakeyhtiö Kuvatyö, 1948.

Kolmetoista päivää elämästä, ohjaus Heikki Partanen ja Hannu Eerikäinen, tuotanto Partanen & Rautoma, 1978.

Kone 17, ohjaus Issu Huovinen, Leo Märkälä, Heta Partanen, Ilona Reiniharju, Eija Romppanen, Mika Suikkanen ja Pentti Taipale, tuotanto Videomakers Oy, 2005.

Kosminen näytelmä, ohjaus Jouni Hiltunen, tuotanto Katharsis Films Oy, 2005.

Koulukodit, nuoret yhteiskunnan koulittavana, ohjaus Arvo Heinonen, tuotanto Arvo-Filmi Arvo Heinonen, 1947.

Kuka välittää?, ohjaus Mikko Piela, tuotanto Silva Mysterium Oy, 2014.

Lahjakengissä koulutielle, ohjaus Aimo Jäderholm, tuotanto Suomi-Filmi Oy, 1950.

Liikemiehen muotokuva, ohjaus Peter von Bagh, tuotanto Filminor Oy, 1970.

Liikkumavara, ohjaus Annika Grof, tuotanto Illume Oy, 2009.

Metallin lakko 1971, ohjaus Lasse Naukkarinen ja Jaakko Pakkasvirta, tuotanto Filmityö Oy, 1972.

Miesten vuoro, ohjaus Joonas Berghäll ja Mika Hotakainen, tuotanto Oktober Oy, 2010.

Miksi näin?, ohjaus Harry Lewing, tuotanto Suomi-Filmi Oy, 1958.

Musta liitto eli asukkaita myytävänä, ohjaus Kari Kyrönseppä ja Väinö Pennanen, tuotanto Filmityö Oy, 1975.

No Comments, ohjaus Lasse Naukkarinen, tuotanto Ilokuva, 1984.

Onni sinua matkallasi seuratkoon, ohjaus Jarmo Jääskeläinen, tuotanto Yleisradio TV 1 Asiaohjelmat, 1987.

Parasta ennen: katso viimeinen käyttöpäivä, ohjaus Antti Kaskia, tuotanto Filkas Oy, 2004.

Pelastakaa Kainuun lapset, tuotanto Lii-Filmi Oy, 1949.

Perkele! Kuvia Suomesta, ohjaus Jörn Donner, Erkki Seiro ja Jaakko Talaskivi, tuotanto FJ-Filmi Oy, 1971.

Presidentintekijät, ohjaus Tuukka Temonen, tuotanto Helsinki-filmi ja Optipari Oy, 2014.

Primary, ohjaus Robert Drew, tuotanto Drew Associates & Time, 1960.

Pölynimurikauppiaat, ohjaus John Webster, tuotanto Epidem Oy, 1993.

Rahan rata, ohjaus Valentin Vaala, tuotanto Suomi-Filmi Oy, 1951.

Rahan voimalla, ohjaus Matti Kassila, tuotanto Suomen Filmiteollisuus SF Oy, 1949.

Rantojen miehet, ohjaus Hannu Peltomaa, tuotanto Hannu Peltomaa ja Erkki Peltomaa, 1971.

Riot on, ohjaus Kim Finn, tuotanto Hakalax Productions, 2004.

Rouva Presidentti, ohjaus Aleksi Bardy, tuotanto Helsinki-filmi Oy ja Funny Films Oy, 2012.

Saalis, ohjaus Taru Mäkelä, tuotanto Kinotar Oy, 2007.

Solidaarisuus, ohjaus Lasse Naukkarinen, tuotanto Lasse Naukkarinen, 1970.

Sopimus, ohjaus Markku Tuurna, Maria Lappalainen, Anu Kuivalainen, Markku Heikkinen, Sanna Liinamaa, Kirka Sainio, Rostislav Aalto, Anna Korhonen, Heikki Färm, Katja Gauriloff, Jouni Hiltunen, Iris Olsson, Tahvo Hirvonen, Hannele Majaniemi, Roope Ahola, Outi Kaasinen, Laura Kuivalainen, Marita Hällfors ja Miika Hyytiäinen, tuotanto Filmimaa Oy, 2008.

Sotaorvot ammattitaitoisiksi, tuotanto Arvo Heinonen, 1947.

Swing Game, ohjaus Mikko Peltonen ja Pasi Riiali, tuotanto Mediatehdas Dakar ja Filmstone, 2015.

Synti – dokumentti jokapäiväisistä rikoksista, ohjaus Susanna Helke ja Virpi Suutari, tuotanto Kinotar Oy, 1996.

Taistelu kaupungista, ohjaus K. J. Karmasalo, tuotanto Atte Blom, Anssi Blomstedt, Kari Karmasalo, Kati Siikarla ja Seppo Vesterinen (työryhmä), 1972.

Tasavallan päiväkirja, ohjaus Lasse Naukkarinen, tuotanto

Lasse Naukkarinen, 1972.

Tavarataivas, ohjaus Petri Luukkainen, tuotanto Unikino, 2013.

Tiet auki lipuillemme, ohjaus Erik Blomberg, tuotanto Osakeyhtiö Kuvatyo, 1949.

Tupakkatyöt, ohjaus Tarja Mattila, tuotanto Art Films Production AFP Oy, 2006.

Työttömän pöytäkirja, ohjaus Kanerva Cederström, tuotanto Netrum Oy, 1994.

Työväenluokka, ohjaus Veikko Aaltonen, tuotanto Alppiharjun Elokuva Oy, 2004.

Tähteläiset, ohjaus Veli Granö, tuotanto Filemo Ky, 2003.

Waiting for Barcelona, ohjaus Juho-Pekka Tanskanen, tuotanto Danish Bear Productions Oy, 2018.

Valtasuoni sykkii, ohjaus Orvo Saarikivi, tuotanto Suomi-Filmi Oy, 1948.

War Room, ohjaus Chris Hedegus ja D. A. Pennebaker, tuotanto Cyclone Films, McEttinger Films ja Pennebaker Associates, 1993.

Viimeistä päivää, ohjaus Visa Koiso-Kanttila ja Iiris Härmä, tuotanto Gerillafilmi Oy, 2000.

Voikkaa, ohjaus Heikki Ahola, tuotanto Videomakers Oy, 2007.

Vuonna 2000, ohjaus Orvo Saarikivi, tuotanto Suomi-Filmi Oy, 1950.

Yhteiskunta heikointen huoltajana, tuotanto Arvo Heinonen, 1947.

Yläkerran Tuula, ohjaus Henriikka Hemmi, tuotanto Mouka Filmi, 2013.

Yrittäjä, ohjaus Virpi Suutari, tuotanto Oktober, 2018.

Susanna Helke: Tunteiden ja minän tarinoita. Tunnekuultuuri, terapianarratiivi ja poliittisen mahdollisuus dokumentaarisessa elokuvassa

Aaltonen, Jouko. "Poliittisen äärellä. Yhteiskunnallisuus ja poliittisuus nykyhetken suomalaisessa dokumenttielo-

kuvassa." Teoksessa *Repeämän kuvat. Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia*, toim. Susanna Helke ja Essi Viitanen, 150–190. Espoo: Aalto ARTS Books, 2022.

Arendt, Hannah. *The Origins of Totalitarianism*. Orlando: A Harvest Book, Harcourt Inc, 1951.

Arendt, Hannah. *The Human Condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958.

Ahmed, Sara. *The Promise of Happiness*. Durham ja London: Duke University Press, 2010.

Ahmed, Sara. *The Cultural Politics of Emotions*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.

Bellamy, Elizabeth J. ja Leontis, Artemis. "A Genealogy of Experience: From Epistemology to Politics", *Yale Journal of Criticism* 6, nro 1 (1993): 172–174.

Berghäll, Joonas. "Joonas Berghäll ja Miehiä ja poikia", haastattelu Janne Kahila, *Film-O-Holic*, 29.3.2019. www.film-o-holic.com/haastattelut/joonas-berghall-miehia-ja-poikia

Berghäll, Joonas ja Hotakainen, Mika. "Joonas Berghäll & Mika Hotakainen ja Miesten vuoro", haastattelu Ida Kankaanpää, *Film-O-Holic*, 26.3.2010. www.film-o-holic.com/haastattelut/joonas-berghall-mika-hotakainen-miesten-vuoro

Butler, Judith. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. Lontoo: Verso, 2006.

Brown, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.

Crouch, Colin. *Post-Democracy*. Cambridge: Polity, 2004.

Damasio, Antonio. *Descartes' Error: Emotion, Reason and the Human Brain*. New York: G. P. Putnam, 1994.

Damasio, Antonio. *Looking for Spinoza: Joy, sorrow, and the feeling brain*. Lontoo: William Heinemann, 2003.

Damasio, Antonio. *Self comes to mind: Constructing the conscious brain*. New York: Random House, 2010.

Deleuze, Gilles. *Francis Bacon: The logic of sensation*. Käännös D. W. Smith. Minneapolis: University of Minnesota Press, 2003.

Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. New York, Oxford, Singapore ja Sidney: Free Press, 1992.

Gabriel, Yiannis ja Lang, Tim. *The Unmanageable Consumer: Contemporary Consumption and Its Fragmentation*. Lontoo: Sage, 2006.

Galasiński, Dariusz. *Men and the Language of Emotions*. New York: Palgrave Macmillan, 2004.

Giddens, Anthony. *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Stanford, CA: Stanford University Press, 1991.

Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Helke, Susanna. "In Pursuit of Emotions: the emotive turn and post-political sentiment in Finnish documentary film culture", *Studies in Documentary Film* 10, nro 2 (2016): 183–197.

Helke, Susanna. "The Documentarist and His Poor: On Radical Otherness and the Exuberance of the Have-Nots", *Post Script: Essays in Film and the Humanities* 36, nrot 2 ja 3 (2017).

Helke, Susanna. "Lauluja kestävyysvaajeesta. Armotonta menoa -elokuvan keinoista ja yhteiskunnallisen dokumentaarin ehdoista." Teoksessa *Repeämän kuvat. Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia*, toim. Susanna Helke ja Essi Viitanen, 352–377. Espoo: Aalto ARTS Books, 2022.

Illouz, Eva. *Cold Intimacies: The Making of Emotional Capitalism*. Cambridge: Polity Press, 2007.

Klein, Naomi. *This Changes Everything: Capitalism vs The Climate*. New York: Simon & Schuster, 2014

Kosofsky Sedgwick, Eve. *Touching Feeling: Affect, pedagogy, and performativity*. Durham, NC: Duke University Press, 2003.

Laclau, Ernesto ja Mouffe, Chantal.

Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics.
Lontoo: Verso, 2014.

Langkjær, Birger. "Realism as a Third Film Practice", *MedieKultur: Journal of media and communication research* 27, nro 51 (2011): 40–54.

Lebow, Alisa ja Juhasz, Alexandra. "Beyond Story. An Online, Community-Based Manifesto", *World Records* 2 (2018).

Maxton-Lee, Bernice. "Activating responsible citizens: depoliticized environmentalism in hegemonic neo-liberalism", *Democratization* 27, nro 3 (2020): 443–460.

Massumi, Brian. "The autonomy of affect", *Cultural Critique*, nro 31 (1995): 83–109.

Massumi, Brian. *Parables for the virtual: Movement, affect, sensation*. Durham, NC: Duke University Press, 2002.

Mouffe, Chantal. "Artistic Activism and Agonistic Spaces", *Art & Research – A Journal of Ideas, Contexts and Methods* 1, nro 2 (2007).

Mäkelä, Maria. "Lessons from the Dangers of Narrative Project: Toward a Story-Critical Narratology", *Tekstuaalia* 4, nro 1 (2018): 175–186.

Näre, Sari. "Sukupuolten tunnekuulttuuri ja julkisuuden intimisoituminen." Teoksessa *Tunteiden sosiologiaa 1. Elämyksiä ja läheisyyttä*, toim. Sari Näre. Hämeenlinna: Karisto Oy, 1999.

Patomäki, Heikki. *Uusliberalismi Suomessa. Lyhyt historia ja tulevaisuuden vaihtoehdot*. Helsinki: WSOY, 2007.

Piketty, Thomas. *Pääoma 2000-luvulla*. Käännös Marja Ollila ja Maarit Tillman-Leino. Helsinki: Into Kustannus, 2016.

Rancière, Jacques. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1999.

Rancière, Jacques. *Erimielisyys: Poliittikka ja filosofia*. Käännös Heikki Kujansuu. Helsinki: Tutkijaliitto, 2009.

Reich, Robert. *The Future of Success: Working and Living in the New Economy*. New York: Vintage Books, 2000.

Shuman, Amy. *Other People's Stories: Entitlement Claims and the Critique*

of Empathy. Urbana ja Chicago: University of Illinois Press, 2005.

Stevenson, Charles L. "The Emotive Meaning of Ethical Terms", *Mind* 46, nro 181 (1937): 14–31.

Swyngedouw, Erik ja Wilson, Japhy (toim.). *The Post-Political and Its Discontents – Spaces of Depoliticisation, Spectres of Radical Politics*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2014.

Thompson, Evan. "Empathy and Consciousness", *Journal of Consciousness Studies* 8, nro 5–7 (toukokuu 2001): 1–32.

Tudor, Deborah. "Twenty-first Century Neoliberal Man." Teoksessa *Neoliberalism and Global Man – Capital, Culture and Marxist Critique*, toim. Jyotsna Kapur ja Keith B. Wagner. New York ja Lontoo: Routledge, 2011.

Winston, Brian. *Claiming the Real: The Griersonian Documentary and its Limitations*. Lontoo: BFI, 1995.

Ylikangas, Maaria. "Kertomuksen masentava keskiloikkaisuus", *Nuori Voima*, 29.3.2018. <https://nuorivoima.fi/lue/juttu/kertomuksen-masentava-keskiloikkaisuus>

Žižek, Slavoj. "Holding the place." Teoksessa *Contingency, Hegemony, Universality: Contemporary Dialogues on the Left*, toim. Judith Butler, Ernesto Laclau ja Slavoj Žižek, 308–329. Lontoo: Verso, 2000.

Elokuvat

American Vagabond, ohjaus Susanna Helke, tuotanto For Real Productions, 2013.

Bellevue Baby, ohjaus Mia Engberg, tuotanto Story ab ja Sveriges Television, 2013.

Eedenistä pohjoiseen, ohjaus Virpi Suutari, tuotanto Made Oy, 2014.

Engelen, ohjaus Margreth Olin, tuotanto Speranza Films A/S, 2009.

Family, ohjaus Phie Ambo ja Sami Saif, tuotanto Cinevita Aps, 2001.

Free the Mind, ohjaus Phie Ambon, tuotanto Danmarks Radio, Making Movies Oy, Special Broadcasting Service, Sveriges Television, Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep ja Yleisradio, 2012.

Iso poika, ohjaus Mia Halme, tuotanto Avanton Productions Oy, 2007.

Isältä pojalle, ohjaus Visa Koiso-Kanttila, tuotanto Gerillafilmi Oy, 2004.

Joka toinen pari, ohjaus Mia Halme, tuotanto SAHADOK Oy, 2017.

Katastrofin aineksia, ohjaus John Webster, tuotanto Millennium Film Oy Ltd, J. W. Documentaries Oy ja Magic Hour Films, 2008.

King Corn, ohjaus Aaron Woolf, tuotanto ITVS ja Mosaic Films, 2007.

Kroppen min, ohjaus Margreth Olin, tuotanto Speranza Films A/S, 2002.

Mannen fra Snåsa, ohjaus Margreth Olin, tuotanto Speranza Films A/S, 20016.

Matka kohti valoa, ohjaus Kai Nordberg, tuotanto Making Movies Oy, 2001.

Matka minuksi, ohjaus Mina Laamo, tuotanto Avanton Productions Oy, 2015.

Miehen kuva, ohjaus Visa Koiso-Kanttila, tuotanto Gerillafilmi Oy, 2010.

Miehiä ja poikia, ohjaus Joonas Berghäll, tuotanto Oktober Oy, 2019.

Miesten vuoro, ohjaus Joonas Berghäll ja Mika Hotakainen, tuotanto Oktober Oy ja Röde Orm Filmproduktion AB, 2010.

Orpojen joulou, ohjaus Anu Kuivalainen, tuotanto Taideteollinen korkeakoulu, 1994.

Pappa & jag, ohjaus Linda Västriik, tuotanto Lisbet Gabrielsson Film AB, 2000.

Self Portrait, ohjaus Margreth Olin, Katja Høgset ja Espen Wallin, tuotanto Speranza Films A/S, NRK ja ARTE, 2020.

Sielunmetsä, ohjaus Anu Kuivalainen, tuotanto Filmimaa Oy, 2017.

Sijainen, ohjaus Antti Peippo, tuotanto Verity Films Ky, 1989.

Supersize Me, ohjaus Morgan Spurlock, tuotanto The Con, Kathur Pictures ja Studio On Hudson, 2004.

Talvinen matka, ohjaus Visa Koiso-Kanttila, tuotanto Gerillafilmi Oy, 2007.

Tavarataivas, ohjaus Petri Luukkainen, tuotanto Unikino ja Eläväkuva Oy, 2013.

Äidin toive, ohjaus Joonas Berghäll, tuotanto Oktober Oy, House of Real, Mantaray Film AB ja Bando à Parte, 2015.

Timo Korhonen: Miten kerjäläinen sai 400 pulpettia Romaniaan?

Arffman, Kaarlo. *Auttamisen vallankumous*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura ja Suomen Kirkkohistoriallinen Seura, 2008.

Arffman, Kaarlo. "Reformaation historia", haastattelu Virpi Väisänen, radio-ohjelma, YLE, 6.2.2017.

Badiou, Alan. *Etiikka: Essee pahan tiedostamisesta*. Helsinki: Apeiron, 2004.

Benjamin, Walter. *Messiaanisen sirpaleita. Kirjoituksia kielestä, historiasta ja pelastuksesta*. Helsinki: Tutkijaliitto, 1989.

Enache, Anca Loredana. "Köyhyyden kiertokulku – Romanian romanien viimeaikainen muutto Helsinkiin uloonjäämisstrategiana." Teoksessa *Huomio! Romaneja tiellä*, toim. Airi Markkanen, Heini Puurunen ja Aino Saarinen, 44–66. Helsinki: Like, 2012.

Euroopan parlamentin ja neuvoston direktiivi 2004/38/EY. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/FI/TXT/?uri=celex:02004L0038-20110616>

Foucault, Michel. "The Minimalist Self." Teoksessa *Michel Foucault: Politics, Philosophy, Culture, Interviews and other writings 1977–1984*, toim. Lawrence Krizman. New York: Routledge, 1983.

Foucault, Michel. *Tarkkailla ja rangaista*. Helsinki: Otava, 2000.

Foucault, Michel. *Turvallisuus, alue, väestö*. Helsinki: Tutkijaliitto, 2010.

Helkama, Klaus. *Suomalaisten arvot*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2015.

Kivi, Aleksis. *Seitsemän veljestä*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2000.

- Kuusi, Pekka.** *60-luvun sosiaalipolitiikka.* Porvoo, Helsinki: WSOY, 1961.
- Lehtonen, Joel.** *Putkinotko.* Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2012.
- Marshall, Peter.** *Reformaatio.* Tampere: Niin & Näin, 2017.
- Mauss, Marcel.** *Lahja.* Helsinki: Tutkijaliitto, 1999.
- Mikkola, Anne.** "Romanit. Auttamisen haasteita köyhyyden ja diskriminaation keskellä." Teoksessa *Kerjääminen eilen ja tänään*, toim. Virpi Mäkinen ja Anne Birgitta Pessi, 267–307. Tampere: Vastapaino, 2009.
- Mäkinen, Virpi.** "Armeliaisuuden teoista pakkotoimiin: Kerjäläisyys keskiajalta varhaiselle uudelle ajalle." Teoksessa *Kerjääminen eilen ja tänään*, toim. Virpi Mäkinen ja Anne Birgitta Pessi, 41–69. Tampere: Vastapaino, 2009.
- Mäkinen, Virpi ja Pessi, Anne Birgitta.** "Kerjäläisyyden kuva meillä ja muualla." Teoksessa *Kerjääminen eilen ja tänään*, toim. Virpi Mäkinen ja Anne Birgitta Pessi, 9–38. Tampere: Vastapaino, 2009.
- Nichols, Bill.** *Introduction to Documentary.* Bloomington ja Indianapolis: Indiana University Press, 2001.
- Ojakangas, Mika.** "Hyvinvoinnin eetos ja 'passiivisen väestön ongelma'. Juutas Käkriäinen Pekka Kuusen 60-luvun sosiaalipolitiikan valossa", *Tiede ja edistys*, nro 3 (2000), 183–190.
- Ojakangas, Mika.** *Kenen tahansa poliitiikka.* Helsinki: Tutkijaliitto, 2002.
- Oksanen, Kimmo.** *Kerjäläisten valtakunta. Totuus kerjäävistä romaneista... ja muita valheita.* Helsinki: WSOY/Barrikadi, 2009.
- Oksanen, Kimmo ja Piironen, Heidi.** *Ohikuljetut. Erään kerjäläisperheen tarina.* Helsinki: WSOY, 2018.
- van Oorschot, Wim.** "Who Should Get What and Why? On Deservingness Criteria and the Conditionality of Solidarity Among the Public", *The Policy Press* 28, nro 1 (2000), 33–48.
- Pessi, Anne Birgitta.** "Suomalaisten suhtautuminen kerjäläisiin ja apuun heille." Teoksessa *Kerjääminen eilen ja tänään*, toim. Virpi Mäkinen ja Anne Birgitta Pessi, 237–266. Tampere: Vastapaino, 2009.
- Pulma, Panu.** "Kerjäläisyys, irtolaisuus, mustalaisuus." Teoksessa *Kerjääminen eilen ja tänään*, toim. Virpi Mäkinen ja Anne Birgitta Pessi, 71–95. Tampere: Vastapaino, 2009.
- Puumalainen, Mikko.** "Poissa silmistä, poissa mielestä: Romanikerjäläiset ja liikkumisvapaus." Teoksessa *Kerjääminen eilen ja tänään*, toim. Virpi Mäkinen ja Anne Birgitta Pessi, 121–170. Tampere: Vastapaino, 2009.
- Rancière, Jacques.** *Erimielisyys: politiikka ja filosofia.* Helsinki: Tutkijaliitto, 2009.
- Rancière, Jacques.** *Vapautunut katsoja.* Helsinki: Tutkijaliitto, 2016.
- Schmitt, Carl.** *Poliittisen käsite.* Helsinki: Tutkijaliitto, 2015.
- Sipilä, Jorma.** "Hyvinvointivaltio sosiaalisena investointina: älä anna köyhälle kalaa vaan koulutus", *Yhteiskuntapolitiikka* 76, nro 4 (2011).
- de Swaan, Abram.** *In Care of the State.* Amsterdam: Bakker, 1998.
- Tervonen, Miika.** "Syrjäytetyt: romanien yhteiskunnallisen uloslyönnin lyhyt historia." Teoksessa *Huomio! Romaneja tiellä*, toim. Airi Markkanen, Heini Puurunen ja Aino Saarinen, 138–147. Helsinki: Like, 2012.
- Elokuva**
- Kerjäläiselokuva, ohjaus Hanna Maylett, tuotanto Avanton Productions Oy, 2011.
- Jouko Aaltonen: Poliittisen äärellä. Yhteiskunnallisuus ja poliittisuus nykyhetken suomalaisessa dokumentti-elokuvassa**
- Tutkimushaastattelut**
Alkuperäistallenteet ja litteroinnit tekijän hallussa.
Markku Heikkinen, 5.5.2017.
Mika Koskinen, 9.5.2017.
Timo Korhonen, 10.5.2017.

Elina Hirvonen, 22.5.2017.
Rostislav Aalto, 23.5.2017.
Hamy Ramezan, 20.11.2018.
(Kirjoittajan keskustelut rahoittajien kanssa 2017–2018)

Muut lähteet

Aalto, Rostislav. *Elokuvarahoittajan valta ja hyvän elokuvan normi.* Taiteen maisterin opinnäyte, Elokvataiteen ja lavastustaiteen laitos, Taiteiden ja suunnittelun korkeakoulu. Helsinki: Aalto-yliopisto, 2018.

Aaltonen, Jouko. *Todellisuuden vangit vapauden valtakunnassa: dokumenttielokuva ja sen tekoprosessi.* Helsinki: LIKE ja Taideteollinen korkeakoulu, 2006.

Aaltonen, Jouko. *Seikkailu todellisuuteen: dokumenttielokuvan tekijän opas.* Helsinki: LIKE, 2011.

Aaltonen, Jouko. "Valistaa, taistella vai haastaa? Suomalaisen ei-fikttiivisen elokuvan retoriikkaa ja strategioita." Teoksessa *Repeämän kuvat. Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia*, toim. Susanna Helke ja Essi Viitanen, 16–61. Espoo: Aalto ARTS Books, 2022.

Alia, Valerie. *The New Media Nation: Indigenous Peoples and Global Communication.* New York ja Oxford: Berghahn Books, 2010.

Arlander, Annette. "Mitä tekijä voi tehdä?" Teoksessa *Tekijä – teos, esitys ja yhteiskunta*, toim. Annette Arlander, Laura Gröndahl ja Marja Silde, 14–37. Näyttämö & tutkimus 6. Helsinki: Teatterintutkimuksen seura TeaTS, 2016.

Benson, Thomas W. ja Snee, Brian J. (toim.). *The Rhetoric of the New Political Documentary.* Carbondale: Southern Illinois University Press, 2008.

Bruzzi, Stella. *New Documentary: A Critical Introduction.* Second edition. Lontoo ja New York: Routledge, 2006.

Chanan, Michael. *The Politics of Documentary.* Lontoo: British Film Institute, 2007.

Frisina, Annalisa ja Muresu, Stefania. "Ten years of participatory cinema as a form of political solidarity with refugees in Italy. From ZaLab and Archivio Memorie Migranti to 4CaniperStrada", *Arts, Special Issue Arts and Refugees: Multidisciplinary Perspectives.* Basel Switzerland: MDPI, 2019.

Furhammar, Leif ja Isaksson, Folke. *Politik och Film.* Tukholma: Bokförlagt PAN / Norstedts, 1968.

Green, Joshua. "This Man Is The Most Dangerous Political Operative in America", *Bloomberg Businessweek*, 12.10.2015. Luettu 6.4.2020.

Gröndahl, Laura, Suutela, Hanna ja Männistö, Anssi (toim.). *Journalistisen dokumenttiteatterin mahdollisuus.* Tampere: Viestintätieteiden tiedekunta, Tampereen yliopisto, 2017.

Helke, Susanna. "Osallisuus ja poliittiset eleet", *Ruukku* nro 6 (2016). Ladattu 25.3.2020. www.researchcatalogue.net/view/264671/264672

Hiltunen, Kaisa, Saresma, Tuija ja Sääsilahti, Niina. "Rajojen politiikkaa ja poetiikkaa. Taiteellinen aktivismi reaktionä 'pakolaiskriisiin'", *Media & viestintä* 43, nro 2 (2020): 150–175.

Hulkko, Pauliina. "Näyttelijä kohtaa todellisuuden." Teoksessa *Journalistisen dokumenttiteatterin mahdollisuus*, toim. Laura Gröndahl, Hanna Suutela ja Anssi Männistö, 101–111. Tampere: Viestintätieteiden tiedekunta, Tampereen yliopisto, 2017.

Henley, Paul. *The Adventure of the Real: Jean Rouch and the Craft of Ethnographic Cinema.* Chicago ja Lontoo: The University of Chicago Press, 2009.

Jayasankar, K. P. ja Monteiro, Anjali. *A Fly in the Curry: Independent Documentary Film in India.* New Delhi: SAGE Publications India Pvt Ltd, 2016.

Junttila, Janne. *Dokumenttiteatterin uusi aalto.* Helsinki: LIKE, 2012.

Jones, Chris ja Jolliffe, Genevieve. *The Guerilla Film Makers Handbook.* Lontoo ja New York: The Continuum

International Publishing Group, 2006.

Kauppinen, Juha ja Oinaala, Sampsa. *Talvivaaran vangit*. Helsinki: Siltala, 2016.

Kiehumispiste-vaikuttavuuskampanjan loppuraportti, 2018. Ladattu 25.3.2020. <http://mouka.fi/wp-content/uploads/2018/04/Kiehumispisteen-kampanjaraportti.pdf>

Koistinen, Esko. "HS Mielipide." *Helsingin Sanomat*, 1.5.2015.

McLane, Betsy. *A New History of Documentary Film*. Second edition. New York, Lontoo, Oxford, New Delhi ja Sydney: Bloomsbury 2016.

Nichols, Bill. *Blurred boundaries: Questions of meaning in contemporary culture*. Bloomington ja Indianapolis: Indiana University Press, 1994.

Nichols, Bill. *Speaking Truths with Film: Evidence, Ethics, Politics in Documentary*. Oakland California: University of California Press, 2016.

Määttänen, Markus. "Edes valtio ei mahda tälle mitään." *Aamulehti*, 6.5.2016.

Palonen, Kari. *Mitä politiikka on? Luonnos politiikan tutkimuksen perusteiksi*. Jyväskylän yliopisto, valtio-opin laitos, Julkaisija nro 36. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 1979.

Pedregal, Alejandro. *Film & Making Other History. Counterhegemonic narratives for a Cinema of the Subaltern*. Espoo: Aalto ARTS Books, 2015.

Rahmel, Dan. *Nuts and Bolts Filmmaking: Practical Techniques for the Guerilla Filmmaker*. Burlington USA: Focal Press, 2004.

Rosen, Philip. "Document and Documentary: On the Persistence of Historical Concepts." Teoksessa *Theorizing Documentary*, toim. M. Renov, 58–89. New York ja Lontoo: Routledge, 1993.

Rossi, Leena-Maija. *Taide vallassa. Poliittikkäsäityksen muutoksia 1980-luvun suomalaisessa taidekustelussa*. Helsinki: Kustannus Oy Taide, 1999.

Rouch, Jean. *Ciné-Ethnography. Visible Evidence series vol. 13*. Minneapolis ja Lontoo: University of Minnesota Press, 2003.

Sallinen, Paula. "Kovilla Kainuun kaivoksessa", *Aamulehti*, 20.4.2015.

Salminen, Kari. "Kansalaiset vastaan teollisuus ja päättäjät Sotkamon nälkämailla", *Turun Sanomat*, 13.5.2016.

Selkokari, Antti. "Talvivaarasta, vielä kerran", *Aamulehti*, 6.5.2016.

Uusitorppa, Harri. "Sovinto ei synny saunakamarissa", *Helsingin Sanomat*, 10.4.2017.

Valotie, Päivi. "Yleispätevä poliittinen jännäri kaivosjätin kulisseissa", *Turun Sanomat*, 22.1.2016.

Waugh, Thomas, (toim.). *"Show us Life": Toward a History and Aesthetics of the Committed Documentary*. Metuchen N. J. ja Lontoo: The Scarecrow Press Inc, 1984.

Vehkalahti, Iikka ja Edkins, Don. *Steps by Steps: The Making of the Steps for the Future Documentary Series*. Cape Town: Fanele, 2008.

Virkkula, Simopekka. "Joko Suomi kiehuu", *Aamulehti*, 22.1.2017.

Virratvuori, Jussi. "Hintaan mihin hyvänsä", *Karjalainen*, 22.1.2016.

Yli-Kyyny, Helena. Toinen Suomi. Helsinki: Dokumenttiprojekti & AVEK, 2008.

Elokuvat

Hemen, ohjaus Janne Laiho, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Jättiläinen, ohjaus Aleksi Salmenperä, tuotanto Helsinki-filmi, 2016.

Kasvottomat, ohjaus Julia Virkkunen, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Kiehumispiste, ohjaus Elina Hirvonen, tuotanto Mouka Filmi, 2017.

Kone 17, ohjaus Issu Huovinen, Leo Märkälä, Heta Partanen, Ilona Reiniharju, Eija Romppanen, Mika

Suikkanen ja Pentti Taipale, tuotanto Videomakers, 2005.

Kummisetäni thaimorsian, ohjaus Ville Hyvönen, tuotanto Pohjola-Filmi, 2012.

Lahja, ohjaus Rostislav Aalto, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Matkalla Aleppoon, ohjaus Juuso Lavonen ja Vesa Rajala, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Nälkämaan Sampo, ohjaus Mika Koskinen, Luxian Productions, 2016.

Odotus, ohjaus Jarno Lindemark, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Olipa kerran seminaari, ohjaus Markku Heikkinen, tuotanto Black Lion Pictures, 2015.

Orimattilan laukaukset, ohjaus Rostislav Aalto, tuotanto Tarinatalo, Zen and Trading ja Rostislav Studiot, 1999.

Paratiisi – kolme matkaa tässä maailmassa, ohjaus Elina Hirvonen, tuotanto Aalto-yliopiston Elokuva- ja lavastustaiteen osasto, 2007.

Punaisen metsän hotelli, ohjaus Mika Koskinen, tuotanto Luxian Productions, 2012.

Siirto, ohjaus Rostislav Aalto, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Sopimus, ohjaus Rostislav Aalto, Roope Ahola, Heikki Färm, Katja Gauriloff, Markku Heikkinen, Jouni Hiltunen, Tahvo Hirvonen, Marita Hällfors, Miika Hyytiäinen, Outi Kaasinen, Anna Korhonen, Anu Kuivalainen, Laura Kuivalainen, Maria Lappalainen, Sanna Liinamaa, Hannele Majaniemi, Iris Olsson, Kirka Sainio ja Markku Tuurna, tuotanto Filmimaa, 2008.

Talvivaaran miehet, ohjaus Markku Heikkinen, tuotanto Zone2 Pictures, 2015.

Tuntematon pakolainen, ohjaus Hamy Ramezan, tuotanto ITV Studios Finland, 2016.

Vapaaehtoiset, ohjaus Rostislav Aalto, *Pakolainen ja minä* -sarja, tuotanto Zen Media, 2016.

Elina Hirvonen: Erimieliset. Kiehumispiste-elokuva yhteiskunnallisen polarisaation kuvaajana

Baldwin, Belinda ja Bahar, Robert. "Docs That Make a Difference: The Politics of Political Documentaries", *The IDA Documentary Magazine*, 3.4.2004. Ladattu 8.9.2020. www.documentary.org/magazine/docs-make-difference-politics-political-documentaries

Brandsma, Bart. *Polarisation: Understanding the dynamics of us versus them*. Amsterdam: BB in Media, 2017.

Grundhauser, Eric. "Did a Silent Film About a Train Really Cause Audiences to Stampede?", *Atlas Obscura*, 3.11.2016. Ladattu 8.9.2020. www.atlasobscura.com/articles/did-a-silent-film-about-a-train-really-cause-audiences-to-stampede

Grierson, John. "Searchlight on Democracy." Teoksessa *Grierson on Documentary*, toim. Forsyth Hardy. Berkeley ja Los Angeles: University of California Press, 1966.

Kiehumispiste-vaikuttavuuskampanjan loppuraportti, 2018. Ladattu 25.3.2020. mouka.fi/wp-content/uploads/2018/04/Kiehumispisteen-kampanjaraportti.pdf

Helke, Susanna. "Repeämän hetket. Toisen elämä ja radikaali tasa-arvo." Teoksessa *Jacques Rancière ja erimielisyyden näyttämykset*, toim. Anna Tuomikoski. Helsinki: Tutkijaliitto, 2017.

Mouffe, Chantal. "The Populist Moment", *OpenDemocracy*, 21.11.2016. Ladattu 8.9.2020. www.opendemocracy.net/democraciabiirta/chantal-mouffe/populist-moment

Wodak, Ruth. *The Politics of Fear: What Right-Wing Populist Discourses Mean*. Lontoo: Sage Publishing, 2015.

Elokuvat

Hunger, ohjaus ja tuotanto The Workers Film and Photo League, 1932.

L'arrivée d'un train en gare de La Ciotat, ohjaus Auguste Lumière ja Louis Lumière, tuotanto Lumière, 1895.

Kiehumispiste, ohjaus Elina Hirvonen, tuotanto Mouka Filmi, 2017.

Timo Korhonen: Aina mun pitää. Elokuvat punkyhtyeestä ilmentävät mahdollisuuksien politiikkaa

Barnouw, Erik. *Documentary: A History of the Non-Fiction Film*. New York: Oxford University Press, 1993.

Christensen-Styrnö, Maria Bee ja Bruun Eriksen, Camilla. "Madeline Stuart as Disability Advocate and Brand." Teoksessa *Disability, Media, and Representations*, toim. Jacob Johanssen ja Diana Garrisi, 35–50. New York: Routledge, 2020.

Debbie, Rodan, Ellis, Katie ja Lebeck, Pia. *Disability, Obesity and Ageing: Popular Media Identifications*. Farnham Surrey: Ashgate, 2014.

Eisenstein, Sergei. *Elokuvan muoto*. Suom. Antero Tiusanen. Helsinki: Love kirjat, 1978.

Ekholm, Elina ja Teittinen, Antti. *Vammaiset nuoret ja työntekijäkansalaisuus. Osallistumisen esteitä ja edellytyksiä*. Sosiaali- ja terveysturvan tutkimuksia 133. Helsinki: Kelan tutkimusosasto, 2014.

Elman, Julie P. *Chronic Youth: Disability, Sexuality, and U.S. Media Cultures of Rehabilitation*. New York: New York University Press, 2014.

Elomaa, Pekka ja Kemppainen, Jouni K. *We're coming to let's go*. Helsinki: Teos, 2017.

Esping, Ingrid. *Kampen om Verkligheten*.

Tukholma: Hjalmarson & Högberg Bokförlag, 2001.

Esping-Andersen, Gösta. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

Esping-Andersen, Gösta. "After the Golden Age? Welfare state dilemmas in a global economy." Teoksessa *Welfare states in transition. National adaptations in global economies*, toim. Gösta Esping-Andersen. Lontoo: UNRISD, 1996.

Garland-Thomson, Rosemarie. *Extraordinary Bodies: Figuring Physical Disability in American Culture and Literature*. New York: Columbia University Press, 1997.

Giddens, Anthony. *Beyond left and right: the future of radical politics*. Cambridge: Polity Press, 1994.

Hara, Kazuo. *Camera Obtrusa: The Action Documentaries of Hara Kazuo*. Los Angeles: Kaya Press, 2009.

Helkama, Klaus. *Suomalaisten arvot*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2015.

Helke, Susanna. *Nanookin jälki*. Helsinki: Taideteollinen korkeakoulu A65, 2016.

Helsingin kaupungin vammaisneuvoston lausunto 14.2.2019. Diaarinumero HEL 2018-011679. www.hel.fi/static/liitteet-2019/Kaupunginkanslia/Vammaisneuvosto/Vammaisneuvosto/2019/Lausunnot/vn-lausunto-vepsan-aloite.pdf

Hiilamo, Heikki ja Saari, Juho. "Sosiaalisten mahdollisuuksien politiikka." Teoksessa *Hyvinvoinnin uusi politiikka – johdatus sosiaaliin mahdollisuuksiin*, toim. Heikki Hiilamo ja Juho Saari, 13–36. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu, 2010.

Hiilamo, Heikki. "Sosiaaliset mahdollisuudet." Teoksessa *Hyvinvoinnin uusi politiikka – johdatus sosiaaliin mahdollisuuksiin*, toim. Heikki Hiilamo ja Juho Saari, 211–235. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu, 2010.

Hiilamo, Heikki. *Uusi hyvinvointivaltio*. Helsinki: Like, 2011.

Kehitysvammaliitto, "Kehas-ohjelma vähensi laitoksissa asuvien määrää – tavoitetta ei silti saavutettu", uutinen verkkosivuilla 18.11.2020. www.kehitysvammaliitto.fi/kehas-ohjelma-vahensi-laitoksissa-asuvien-maaraa-tavoitetta-ei-silti-saavutettu/

Kehitysvammaliitto, "Kehitysvammaisuus", ladattu 13.11.2021. <https://www.kehitysvammaliitto.fi/kehitysvammaisuus/>

Kehitysvammaliitto, "Lainsäädäntö", ladattu 13.11.2021. <https://www.kehitysvammaliitto.fi/kehitysvammaisuus/lainsaadanto/>

Kehitysvammaliitto, "Palkkaa työstä – Kehitysvammaisten ihmisten työtoiminta uudistettava kokonaisvaltaisesti", uutinen verkkosivuilla 16.9.2019. www.kehitysvammaliitto.fi/palkkaa-tyosta-kehitysvammaisten-ihmisten-tyotoiminta-uudistettava-kokonaisvaltaisesti

Laki kehitysvammaisten erityis-huollosta, 519/1977.

Lampinen, Reija. *Omat polut! Vammaisesta lapsesta täysvaltaiseksi aikuiseksi*. Helsinki: Edita, 2007.

McKay, George. *Shakin' All Over: Popular Music and Disability*. Michigan: University of Michigan Press, 2013.

Mitchell, David T. ja Snyder, Sharon L. *Narrative Prosthesis. Disability and the Dependencies of Discourse*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2000.

Mithout, Anne-Lise. "Representations of Female Disability in Japanese Television Dramas." Teoksessa *Disability, media, and representations: other bodies*, toim. Jacob Johansson ja Diana Garrisi. New York: Routledge, 2020.

Moberg, Sakari ja Vehmas, Simo. "Erityiskasvatuksen perusteet ja käytännöt." Teoksessa *Erityispedagogiikan perusteet*, toim. Sakari Moberg, Jarkko Hautamäki, Joel Kivirauma, Ulla Lahtinen, Hannu Savolainen ja Simo Vehmas, 47–74. Helsinki: WSOY, 2009.

Morris, Jenny. *Pride against prejudice. Transforming attitudes to disability*. Lontoo: Women's Press, 1991.

Nelson, Robert. H. *Lutheranism and*

the Nordic Spirit of Social Democracy. Aarhuus: Aarhuus University Press, 2017.

Nichols, Bill. *Introduction to Documentary*. Bloomington ja Indianapolis: Indiana University Press, 2001.

Niemelä, Markku ja Brandt, Krista (toim.). *Kehitysvammaisten yksilöllinen asuminen. Pitkäaikaisesta laitostasumisesta kohti yksilöllisempiä asumisratkaisuja*. Sosiaali- ja terveysministeriön selvityksiä. Helsinki: Sosiaali- ja terveysministeriö, 2008.

Niiniluoto, Ilkka. "Tieteen tunnuspiirteet." Teoksessa *Tutkijan eettiset valinnat*, toim. Sakari Karjalainen, Veikko Launis ja Juhani Pietarinen. Helsinki: Gaudeamus, 2002.

Nussbaum, Martha. "Education and Democratic Citizenship: Capabilities and Quality Education", *Journal of Human Development and Capabilities* 7, nro 3 (2006): 385–395.

Pfeiffer, David. "Overview of the disability movement. History, legislative record, and political implications", *Policy Studies Journal* 21, nro 4 (joulukuu 1993): 724–734.

Rancière, Jaques. *Vapautunut katsoja*. Helsinki: Tutkijaliitto, 2016.

Reinikainen, Marjo-Riitta. *Vammaisuuden sukupuolittuneet ja sortavat diskurssit. Yhteiskunnallis- diskursiivinen näkökulma vammaisuuteen*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, 2007.

Ritakallio, Veli-Matti. "Vauraudesta osattomiksi jääneet." Teoksessa *Talouskasvun hedelmät – kuka sai ja kuka jäi ilman*, toim. Heikki Taimio, 122–140. Helsinki: Työväen sivistysliitto, 2007.

Robb, John. *Punk – brittipunkin haastatteluhistoria*. Suomentaja Ilkka Salmenpohja. Helsinki: Like, 2007.

Saari, Juho. *Onnellisuuspolitiikka – Kohti sosiaalisesti kestäväää Suomea*. Helsinki: Kalevi Sorsa -säätiön julkaisuja 1/2012.

Sabin, Roger, (toim.). *Punk rock: so what? The cultural legacy of punk*. Lontoo ja New York: Routledge, 1999.

Shakespeare, Tom. *Disability: The Basic*. Lontoo: Routledge, 2017.

Siltala, Juha. *Työelämän huonontumisen*

lyhyt historia. Helsinki: Otava, 2004.

Siltala, Juha. *Keskiluokan nousu, lasku ja pelot*. Helsinki: Otava, 2017.

Similä, Ville ja Vuorela, Mervi. *Valtio vihaa sua – Suomalainen punk ja hardcore 1985–2015*. Helsinki: Like, 2015. Sosiaalihuoltolaki, 710/1982.

Thaler, Richard H. ja Sunstein, Cass R. *Nudge – Improving Decisions about Health, Wealth, and Happiness*. New Haven ja Lontoo: Yale University Press, 2008.

Teittinen, Antti. "Vammaisten laitos-historiasta kohti kansalaisuutta", *Elore* 21, nro 1 (2014). <https://doi.org/10.30666/elore.79121>

Teittinen, Antti. "Myönteisten mahdollisuuksien politiikka ja kehitysvamma." Teoksessa *Hyvinvoinnin uusi politiikka – johdatus sosiaalisiin mahdollisuuksiin*, toim. Heikki Hiilamo ja Juho Saari, 155–178. Helsinki: Diakonia-ammattikorkeakoulu, 2010.

Vehmas, Simo. "Erityispedagogiikka ja etiikka." Teoksessa *Erityispedagogiikan perusteet*, toim. Sakari Moberg, Jarkko Hautamäki, Joel Kivirauma, Ulla Lahtinen, Hannu Savolainen ja Simo Vehmas, 103–122. Helsinki: WSOY, 2009.

Vesala, Hannu T., Klem, Simo ja Ahlsten, Marika. *Kehitysvammaisten ihmisten työtilanne 2013–2014*. Helsinki: Kehitysvammaliitto, 2015.

Winston, Brian. "The Tradition of the Victim." Teoksessa *Image Ethics, The Moral Rights of Subjects in Photographs, Film and Television*, toim. Larry Gross, John Stuart Katz ja Jay Ruby. New York ja Oxford: Oxford University Press, 1988.

Winston, Brian. *Claiming the Real. Griersonian Documentary and Its Legitimations*. Lontoo: British Film Institute, 1995.

Wolter, Debra ja Blake, Mark (toim.). *Punk – the whole story*. Lontoo: Dorling Kindersley, 2008.

Yleissopimus vammaisten henkilöiden oikeuksista, 27/2016.

Elokuvat

Hiljainen oopperalaulaja, ohjaus Anna Blom, tuotanto Långfilm Oy, 2011.

Kovasikajuttu, ohjaus Jukka Kärkkäinen ja J-P Passi, tuotanto Sami Jahnukainen / Mouka Filmi Oy, 2012.

Tokasikajuttu, ohjaus Jukka Kärkkäinen ja J-P Passi, tuotanto Sami Jahnukainen / Mouka Film Oy, 2017.

Goodbye CP, ohjaus Kazuo Hara, tuottaja: Sachio Kobayashi / Shisso Productions, Green Lawn ja Japan CP Association, 1972.

Maddy the Model, ohjaus Jane Magnusson, tuotanto B-Reel Films, Ruotsi, 2020.

Rakastaa, ei rakasta, ohjaus Jaakko Virtanen, tuotanto Jaakko Virtanen / Jaakko Ilkka Productions, 1995.

Sampsä ja Niki, ohjaus Kirsi Mattila, tuotanto Kaarle Aho / Making Movies, 2002.

Vähän kunnioitusta, ohjaus Pekka Karjalainen, tuotanto Riikka Poulsen / Meguru Production Oy, 2010.

Heta Kaisto ja Katja Lautamatti: Satavuotias yö. Suomen sisällissota, ylisukupolvinen muisti ja empaattinen kuuntelija

Agamben, Giorgio. *Remnants of Auschwitz: The Witness and the Archive*. New York: Zone Books, 2002.

Alanko, Outi. "Kirjallisuuden mahdoton katse – Katseen ja kielen väkivalta Maurice Blanchot'n mukaan", *niin&näin*, nro 4 (2003): 36–41.

Alanko-Kahiluoto, Outi. *Writing Otherwise than Seeing – Writing and Exteriority in Maurice Blanchot*. Helsinki: Helsinki University Press, 2007.

Alexander, Jeffrey. *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley: University of California Press, 2004.

Alexander, Jeffrey C. *Trauma: A Social Theory*. Cambridge: Polity Press, 2012.

- Al-Kassim, Dina. "Crisis of the Unseen: Unearthing the Political Aesthetics of Hysteria in the Archaeology and Arts of the New Beirut", *Parachute* nro 108, (2002).
- Appadurai, Arjun. "Archive and Aspiration". Teoksessa *Information is Alive*, toim. J. Brouwer ja A. Mulder, 14–25. Rotterdam: V2_Publishing / NAI Publishers, 2003.
- Arendt, Hannah. *Men in Dark Times*. New York: Harvest book, 1968.
- Assmann, Aleida. "The Empathetic Listener and the Ethics of Storytelling". Teoksessa *Storytelling and Ethics: literature, visual arts, and the power of narrative*, toim. Hanna Meretoja ja Colin Davis, 203–218. New York ja Lontoo: Routledge, 2018.
- Blanchot, Maurice. *The Writing of the Disaster*. Käännös Ann Smock. Lincoln ja Lontoo: University of Nebraska Press, 1995.
- ten Brink, Joram. "Animating Trauma: Waltz with Bashir, David Polonsky". Teoksessa *Killer Images: Documentary Film, Memory and the Performance of Violence*, toim. Joram ten Brink ja Joshua Oppenheimer. New York: Columbia University Press, 2012.
- Bruns, Gerald L. *Maurice Blanchot: The Refusal of Philosophy*. Baltimore: The John Hopkins University Press, 1997.
- Celan, Paul. *Niin kuin kivelle puhutaan*. Käännös Jukka Koskelainen. Helsinki: Tammi, 1993.
- Derrida, Jacques. "The Poetics and Politics of Witnessing". Teoksessa *Sovereignities in Question: The Poetics in Paul Celan*, toim. Thomas Dutoit ja Outi Pasanen, 65–96. Käännös Outi Pasanen. New York: Fordham University Press, 2005.
- Dotto, Simone. "Notes for a History of Radio-Film: Cinematic Imagination and Intermedia Forms in Early Italian Radio", *Cinéma & Cie* XVI, nro 26–27 (2016).
- Edkins, Jenny. *Trauma and the Memory of Politics*. Cambridge ja New York: Cambridge University Press, 2003.
- Foucault, Michel. *Tiedon arkeologia*. Tampere: Vastapaino, 2005.
- Gilbert, Alan. "Walid Raad's Spectral Archive, Part One: Historiography as Process", *E-flux Journal*, nro 69 (2016). Ladattu 27.8.2020. www.e-flux.com/journal/69/60594/walid-raad-s-spectral-archive-part-i-historiography-as-process.
- Gilbert, Alan. "Walid Raad's Spectral Archive, Part Two: Testimony of Ghosts", *E-flux Journal* nro 69 (2016). Ladattu 27.8.2020. www.e-flux.com/journal/71/60536/walid-raad-s-spectral-archive-part-ii-testimony-of-ghosts
- Guynn, William. *Unspeakable Histories. Film and the Experience of Catastrophe*. New York: Columbia University Press, 2016.
- Hill, Leslie. *Maurice Blanchot and Fragmentary Writing – A Change of Epoch*. Lontoo: Continuum, 2012.
- Häggman, Kai. *Pieni kansa, pitkä muisti – Suomalaisen kirjallisuuden seura talvisodasta 2000-luvulle*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1403. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2015.
- Hongisto, Ilona. *Soul of the Documentary*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2015.
- Juhász, Alexandra ja Lebow, Alisa. "Introduction: A World Encountered." Teoksessa *A Companion to Contemporary Documentary Film*, toim. Alexandra Juhász ja Alisa Lebow. Malden, MA: John Wiley & Sons Inc, 2015.
- Kalha, Harri. "Ainutkertaisuuden ambivalenssi: Walter Benjamin, aura ja 'taideteollistumisen' uhka", *Tahiti* 4, nro 3 (2014).
- Kapchan, Deborah. "Listening Acts: Witnessing the Pain (and Praise) of Others". Teoksessa *Theorizing Sound Writing*, toim. Deborah Kapchan, 277–293. Middletown: Wesleyan University Press, 2017.
- Korhonen, Kuisma. *Lukijoiden yhteisö. Ystävyydestä, kansanmurhasta, itkevistä kivistä*. Helsinki: BTJ Finland oy, 2011.
- LaBelle, Brandon. *Lexicon of the Mouth: Poetics and Politics of Voice and the Oral*

Imaginary. New York: Bloomsbury, 2014.

LaCapra, Dominick. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: John Hopkins University Press, 2014.

Lindberg, Susanna. "Suomentajan alkusanat". Teoksessa *Kirjallinen avaruus*, Maurice Blanchot. Helsinki: ai-ai, 2003.

Lintunen, Tiina ja Tikka Marko. "Miksi Hennalan vankileirin naiset surmattiin? – Tuore teos yrittää selvittää vuoden 1918 tapahtumia, mutta tarjoaa totuuden sijasta väritettyjä muistoja", *Helsingin Sanomat*, 28.4.2018.

Liski, Virva. "Tärkeä tutkimus kärsii lähteidenkäytön ongelmista", *Historiallinen aikakauskirja* 116, nro 2 (2018): 219–221.

Liukkonen, Marjo. *Hennalan naismurhat 1918*. Tampere: Vastapaino, 2018.

Meretoja, Hanna. *The Ethics of Storytelling: Narrative Hermeneutics, History, and the Possible*. New York: Oxford University Press, 2018.

Nancy, Jean-Luc. *Listening*. New York: Fordham University Press, 2007.

Nichols, Bill. *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*. Bloomington (Ind.): Indiana University Press, 1991.

Näre, Sari. "Naisten ja tyttöjen joukko-murhakaan ei vanhene koskaan", *Sosiologia* 55, nro 3 (2018): 298–301.

Peltonen, Ulla-Maija. *Barbaria ja unohtus – Historian kipujälkiä*. Helsinki: Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 2020.

Peltonen, Ulla-Maija. *Muistin paikat: Vuoden 1918 sisällissodan muistamisesta ja unohtamisesta*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2003.

Peltonen, Ulla-Maija. *Punakapinan muistot: Tutkimus työväen muistelukerronnan muotoutumisesta vuoden 1918 jälkeen*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1996.

Raad, Walid. *The Atlas Group*. Ladattu 16.9.2020. www.theatlasgroup1989.org

Raad, Walid. "Notebook Volume 38:

Already been in a lake of fire", *The Atlas Group*. Ladattu 16.9.2020. www.theatlasgroup1989.org/n38

Reiners, Ilona. *Taiteen muisti: Tutkielma Adornosta ja Shoahista*. Helsinki: Tutkijaliitto, 2001.

Roselius, Aapo. *Isänmaallinen kevät: Vapaussotamyitin alku-lähteillä*. Helsinki: Tammi, 2013.

Saxton, Libby. "Anamnesis and Bearing Witness: Godard/Lanzmann." Teoksessa *Forever Godard*, toim. J. Williams, M. Temple ja M. Witt. Lontoo: Black Dog, 2004.

Saxton, Libby. *Haunted images: Film, Ethics, Testimony and the Holocaust*. Lontoo & New York: Wallflower Press, 2008.

Siltala, Juha. *Sisällissodan psyko-historia*. Helsinki: Otava, 2009.

Sharma, Aparna. *Documentary Films in India: Critical Aesthetics at Work*. Lontoo: Palgrave Macmillan UK, 2015.

Sobchack, Vivian. "Afterword. Media-archaeology and Re-presenting the Past". Teoksessa *Media Archaeology: Approaches, Applications and Implications*, toim. Jussi Parikka ja Erkki Huhtamo. Berkeley, Los Angeles ja Lontoo: University of California Press, 2011.

de Sousa Dias, Susana. "(In)visible Evidence". Teoksessa *A Companion to Contemporary Documentary Film*, toim. Alexandra Juhasz ja Alisa Lebow. Malden, MA: John Wiley & Sons Inc, 2015.

Teräs, Kari. "Mitä on muistitieto, ja miten se poikkeaa muusta historiallisesta tiedosta?", *Alusta* 6.7.2018. alusta.uta.fi/2018/07/06/mita-on-muistitieto-ja-miten-se-poikkeaa-muusta-historiallisesta-tiedosta

Toufic, Jalal. *Forthcoming*. Berkeley: Atelos, 2000.

Walker, Janet. *Trauma cinema: Documenting incest and the Holocaust*. Berkeley: University of California Press, 2005.

Voegelin, Salomé. *Listening to Noise and Silence – Toward a Philosophy of Sound*. New York: Continuum, 2010.

Elokuvat

Fellmanin pelto, ohjaus Kaisa Salmi, tuotanto Kaisa Salmi, 2013.

Hilja, punaisen tyttö, ohjaus Sini Järnström, tuotanto Tampereen ammattikoulu, 2006.

Histoire(s) du cinéma, ohjaus Jean-Luc Godard, 1988.

Missing Picture, ohjaus Rithy Panh, tuotanto Catherine Dussart Productions, ARTE ja Bophana Production, 2013.

Shoah, ohjaus Claude Lanzmann, tuotanto BBC, Historia, Les Films Aleph ja Ministère de la Culture de la République Française, 1985.

Veripelto, ohjaus ja käsikirjoitus Kaisa Salmi, tuotanto Kaisa Salmi, 2018.

Yö ja usva, ohjaus Alain Resnais, tuotanto Anatole Dauman, Philippe Lifchitz ja Samy Halfon, 1956.

Hanna Kuusela: Repeämän sanat

Airio, Ilpo (toim.). Toimeentuloturvan verkkoa kokemassa – Kansalaisten käsitykset ja odotukset. Helsinki: Kela Teemakirja 9, 2013.

Alasuutari, Pertti. Toinen tasavalta. Suomi 1946–1994. Tampere: Vastapaino, 1996.

Anttonen, Anneli ja Sipilä, Jorma. "Universalismi Britannian ja Pohjois-maiden sosiaalipolitiikassa." *Janus* 18, nro 2 (2010): 104–120.

Autto, Janne. "Kulttuuriset oikeutukset paikallisissa päivähoitokeskusteluissa." Teoksessa *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus*, toim. Janne Autto ja Mikael Nygård, 278–308. Rovaniemi: Lapin yliopisto, 2015.

Autto, Janne ja Nygård, Mikael (toim.). Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus.

Rovaniemi: Lapin yliopisto, 2015.

Barry, Norman P. The New Right. Lontoo: Croom Helm, 1987.

Bonoli, Giuliano ja Natali, David (toim.). The Politics of the New Welfare State. Analysing Reforms in Western Europe. Oxford: Oxford University Press, 2013.

Brady, David ja Lee, Hang Young. "The rise and fall of government spending in affluent democracies, 1971–2008", *Journal of European Social Policy* 24, nro 1 (2014): 56–79.

Dean, Hartley. "The ethics of welfare-to-work", *Policy & Politics* 35, nro 4 (2007): 573–589.

Giddens, Anthony. The Third Way. The Renewal of Social Democracy. Cambridge: Polity Press, 1999.

Gilbert, Neil. Transformation of the Welfare State. The Silent Surrender of Public Responsibility. Oxford ja New York: Oxford University Press, 2004.

Harvey, David. A Brief History of Neoliberalism. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Hasson, Yossi, Tamir, Maya, Brahm, Kea S., Cohrs, J. Christopher ja Halperin, Eran. "Are liberals and conservatives equally motivated to feel empathy toward others?", *Personality and Social Psychology Bulletin* 44, nro 10 (2018): 1449–1459.

Hautamäki, Antti. "Spontaaniin yhteiskuntaan – hyvinvointia ilman valtiota." Teoksessa *Hyvinvointivaltio ristiaallokossa*, toim. Jan-Otto Andersson, Antti Hautamäki, Riitta Jallinoja, Ilkka Niiniluoto ja Hannu Uusitalo, 134–246. Helsinki: WSOY, 1993.

Heiskala, Risto ja Luhtakallio, Eeva (toim.). Uusi jako: Miten Suomesta tuli kilpailukyky-yhteiskunta? Helsinki: Gaudeamus, 2006.

von Hertzen, Gustav. "Hyvinvointivaltion murhenäytelmä." Teoksessa *Hyvinvointivaltion murhenäytelmä. Kansalaisten itsepetos*, toim. Tom Palmer, 7–9. Helsinki: Libera, 2012.

Hirschman, Albert O. The Rhetoric of Reaction. Perversity, Futility,

- Jeopardy*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1991.
- Julkunen, Raija.** *Suunnanmuutos. 1990-luvun sosiaalipoliittinen reformi Suomessa*. Tampere: Vastapaino, 2001.
- Julkunen, Raija.** *Kuka vastaa? Hyvinvointivaltion rajat ja julkinen vastuu*. Helsinki: Stakes, 2006.
- Julkunen, Raija.** "Vastuupuheen esiinmarssi", *Yhteiskuntapolitiikka* 71, nro 5 (2006): 533–540.
- Julkunen, Raija.** "Aktiointipoliittikka hyvinvointivaltion paradigman muutoksena." Teoksessa *Kaikki työuralle. Työttömien aktiivipoliittikkaa Suomessa*, toim. Vappu Karjalainen ja Elsa Keskitalo, 21–44. Helsinki: Terveysten ja hyvinvoinnin laitos, 2013.
- Julkunen, Raija.** *Muuttuvat hyvinvointivaltio. Eurooppalaiset hyvinvointivaltiot reformoitavina*. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, SoPhi, 2017.
- Kainulainen, Sakari ja Saari, Juho.** "Samassa veneessä: empatia-kuilujen poliittinen ulottuvuus Suomessa", *Politiikka* 60, nro 4 (2018): 310–323.
- Kananen, Johannes (toim.).** *Kilpailuvallion kyydissä: Suomen hyvinvointimallin tulevaisuus*. Helsinki: Gaudeamus, 2017.
- Kantola, Anu ja Kuusela, Hanna.** *Huipputulokset. Suomen rikkain promille*. Tampere: Vastapaino, 2019.
- Karjalainen, Anne-Maria, Luodonpää-Manni, Milla ja Laippala, Veronika.** "Hyvinvointivaltio ja kielitietoisuus: hyvinvoinnin diskurssit neljän suurimman puolueen eduskuntavaaliohjelmassa." Teoksessa *Kielitietoisuus eriarvoistuvassa yhteiskunnassa – Language awareness in an increasingly unequal society*, toim. Sirkku Latomaa, Emilia Luukka ja Niina Lilja, 114–132. AFinLAN vuosikirja 2017. Suomen soveltavan kielitieteen yhdistyksen julkaisuja n:o 75. Jyväskylä: Suomen soveltavan kielitieteen yhdistys, 2017.
- Kettunen, Pauli.** "Hyvinvointivaltion yhteiskunta." Teoksessa *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus*, toim. Janne Autto ja Mikael Nygård, 71–109. Rovaniemi: Lapin yliopisto, 2015.
- Kiander, Jaakko.** *Laman opetukset. Suomen 1990-luvun kriisin syyt ja seuraukset*. Helsinki: Valtion taloudellinen tutkimuskeskus, 2001.
- Kosunen, Virpi.** "Lama ja sosiaaliturvan muutokset 1990-luvulla." Teoksessa *Leikkausten hinta*, toim. Matti Heikkilä ja Hannu Uusitalo, 45–101. Stakes raportteja 208. Helsinki: Stakes, 1997.
- Laihiala, Tuomo ja Ohisalo, Maria.** "Sosiaalipummit leipäjonossa? – Kansalaisten käsityksiä huono-osaisien ansaitsevuudesta." Teoksessa *Sosiaaliturvariippuvuus. Sosiaalipummit oleskeluyhteiskunnassa?*, toim. Juho Saari, 233–258. Tampere: Tampere University Press, 2017.
- Lakoff, George.** *Moral politics: How liberals and conservatives think*. Chicago ja Lontoo: University of Chicago Press, 1996/2016.
- Lamont, Michèle, Beljeau, Stefan & Clair, Matthew.** "What is missing? Cultural processes and causal pathways to inequality", *Socio-Economic Review* 12, nro 3 (2014): 573–608.
- Lindholm, Christer.** *Totuuden jälkeinen talouspolitiikka – Thatcherista Trumpiin*. Tampere: Vastapaino, 2019.
- Löppönen, Paavo.** *Vapauden markkinat. Uusliberalismin kertomus*. Tampere: Vastapaino, 2017.
- Moilanen, Riikka.** Puheenvuoro, Oulun kaupunginvaltuuston kokous, 17.9.2018.
- Niinistö, Sauli.** Tasavallan presidentti Sauli Niinistön uudenvuodenpuhe 1.1.2013, YLE.
- Nygård, Mikael.** *Välfärdsstaten, partierna och marknaden. Den välfärdsideologiska förändringen inom fyra finländska partier under 1990-talet*. Turku: Åbo Akademis förlag, 2003.
- Nygård, Mikael.** "Hyvinvointivaltiosta kilpailuvaltioon?" Teoksessa *Hyvinvointivaltion kulttuurintutkimus*, toim. Janne Autto ja Mikael Nygård, 136–166. Rovaniemi: Lapin yliopisto, 2015.
- Nygård, Mikael.** "Från välfärdsstat till tävlingsstat – om statens och socialpolitikens roll i den globala kapitalismens tid." Teoksessa *Politikens villkor i den*

globaliserade världen. En antologi om politikens och de politiska partiernas förändrade ramvillkor, toim. Axel Rappe ja Mikael Nygård, 113–152. Göteborg: Daidalos, 2012.

Ohisalo, Maria ja Saari, Juho (toim.). *Kuka seisoo leipäjonossa?* Helsinki: Kunnallisan kehittämissäätiö, 2014.

Saari, Juho (toim.). *Sosiaaliturvariippuvuus. Sosiaalipummit oleskeluyhteiskunnassa?* Tampere: Tampere University Press, 2017.

Saari, Juho, Behm, Miia ja Lagus, Krista. "Sosiaalipummi! – Moraalipaniikki 2010-luvun Suomessa." Teoksessa *Sosiaaliturvariippuvuus. Sosiaalipummit oleskeluyhteiskunnassa?*, toim. Juho Saari, 207–232. Tampere: Tampere University Press, 2017.

Saari, Juho, Kainulainen, Sakari ja Mutanen, Anna. "Köyhyyshäkartta. Kuka pitää köyhää laiskana?" Teoksessa *Sosiaaliturvariippuvuus. Sosiaalipummit oleskeluyhteiskunnassa?*, toim. Juho Saari, 189–206. Tampere: Tampere University Press, 2017.

Saarinen, Arttu, Salmenniemi, Suvi ja Keränen, Harri. "Hyvinvointivaltiota hyvinvoivaan valtioon. Hyvinvointi ja kansalaisuus suomalaisessa poliittisessa diskurssissa", *Yhteiskuntapolitiikka* 79, nro 6 (2014): 605–618.

Streeck, Wolfgang. *Ostettua aikaa. Demokraattisen kapitalismin lykätty kriisi*. Tampere: Vastapaino, 2015.

Summa, Hilkka. "Kolme näkökulmaa uuteen retoriikkaan. Burke, Perelman, Toulmin ja retoriikan kunnianpalautus." Teoksessa *Pelkkää retoriikkaa*, toim. Kari Palonen ja Hilkka Summa, 51–83. Tampere: Vastapaino, 1996.

Sunesson, Sune, Blomberg, Staffan, Edebalk, Per Gunnar, Harrysson, Lars, Magnusson, Jan, Meeuwisse, Anna, Petersson, Jan ja Salonen, Tapio. "The Flight from Universalism", *European Journal of Social Work* 1, nro 1 (1998): 19–29.

de Swaan, Abram. "Elite perceptions of the poor: reflections on a comparative research project." Teoksessa *Elite*

Perceptions of Poverty & Inequality, toim. Elisa P. Reis ja Mick Moore, 182–194. Lontoo ja New York: Zed Books, 2005.

Taylor-Gooby, Peter (toim.). *Ideas and Welfare State Change in Western Europe*. Lontoo ja New York: Palgrave, 2005.

Timonen, Virpi. *Restructuring the Welfare State. Globalization and social policy reform in Finland and Sweden*. Cheltenham: Edward Elgar, 2003.

Trout, J. D. *Empathy Gap: Building bridges to the good life and the good society*. Lontoo: Penguin Books, 2009.

Tuomala, Matti. *Markkinat, valtio ja eriarvoisuus*. Tampere: Vastapaino, 2019.

Wass, Hanna, Weckroth, Mikko, Kantola, Anu, Kuusela, Hanna ja Kempainen, Teemu. "Tulot tai ulos? Käytävissä olevien tulojen yhteys suomalaisten asenteisiin tulo- ja varallisuuserojen hyväksyttävyydestä", *Yhteiskunta-politiikka* 86, nro 3 (2021): 309–322.

Wiberg, Matti. *Julkea sektori. Näin byrokratia vaalii omia etujaan*. Helsinki: Eva ja Taloustieto 2014.

Reetta Huhtanen: Naurun politiikka. Absurdin keinoista yhteiskunnallisessa dokumentaarissa

Anemone, Anthony. "The Anti-World of Daniil Kharmis: On the Significance of the Absurd." Teoksessa *Daniil Kharmis and the Poetics of the Absurd*, toim. Neil Cornwell, 71–93. Lontoo: Macmillan, 1991.

Arthur, Paul. "Jargons of Authenticity." Teoksessa *Theorizing Documentary*, toim. Michael Renov, 108–134. Lontoo ja New York: Routledge, 1993.

Bergson, Henri. *Nauru. Tutkimus komiikan merkityksestä*. Helsinki: Loki-kirjat, 2000.

Bonnefoy, Claude. *Conversations with Eugène Ionesco*. Lontoo: Faber and Faber, 1970.

Brown, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.

Camus, Albert. *The Myth of Sisyphus*

and Other Essays. New York: Vintage Books, 1991.

Critchley, Simon. *On Humour*. Lontoo ja New York: Routledge, 2002.

Esslin, Martin. *The Theatre of the Absurd*. Lontoo: Penguin Books, 1983.

Foucault, Michel. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the College de France, 1978–1979*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2008.

Foucault, Michel. *Sanat ja asiat. Eräs ihmistieteiden arkeologia*. Helsinki: Gaudeamus, 2010.

Gibian, George. "Introduction: Daniil Kharms and Alexander Vvedensky." Teoksessa *The Man with the Black Coat. Russia's Literature of the Absurd*. toim. Daniil Kharms ja Alexander Vvedensky, 1–42. Illinois: Northwestern University Press, 1987.

Grierson, John. "The Course of Realism." Teoksessa *Grierson on Documentary*, toim. Forsyth Hardy, 199–211. Lontoo: Faber and Faber Limited, 1966.

Harms, Daniel. *Perinpohjainen tutkimus*. Turku: Savukeidas, 2008.

Helke, Susanna. *Nanookin jälki: Tyyli ja metodi dokumentaarisen ja fiktiivisen elokuvan rajalla*. Taideteollisen korkeakoulun julkaisusarja A 65. Helsinki: Taideteollinen korkeakoulu, 2006.

Holm, Nicholas. "The Distribution of the Nonsensical and the Political Aesthetics of Humour", *Transformations: Journal of Media & Culture*, nro. 19 (tammikuu 2011).

Ionesco, Eugène. "The Playwright's role", haastattelu Kenneth Tynan, *Observer*, 29.7.1958.

Katainen, Jyrki. "Katainen: Olemme pelottavien asioiden äärellä", haastattelu Vappu Kaarenoja, *Helsingin Sanomat*, 4.8.2011.

Korkman, Sixten. Haastattelu Virpi Hukkanen, *Yle Uutiset*, 8.8.2011.

Morreal, John. *The Philosophy of Laughter and Humor*. Albany: State University of New York Press, 1987.

Nichols, Bill. *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*.

Bloomington: Indiana University Press, 1991.

Nichols, Bill. *Blurred Boundaries: Questions of Meaning in Contemporary Culture*. Bloomington: Indiana University Press, 1994.

Rancière, Jacques. *Aistittavan osa. Esteettinen ja poliittinen*. Vantaa: Apeiron, 2006.

Rancière, Jacques. "The Thinking of Dissensus." Teoksessa *Reading Rancière*, toim. Paul Bowman ja Richard Stamp, 1–17. New York: Continuum, 2011.

Rancière, Jacques. *Vapautunut katsoja*. Helsinki: Tutkijaliitto, 2016.

Winston, Brian. *Claiming the Real: The Griersonian Documentary and Its Limitations*. Lontoo: BFI, 1995.

Vogels, Jonathan B. *The Direct Cinema of David and Albert Maysles*. Carbondale: Southern Illinois University Press, 2005.

Yankelevich, Matvei. "Introduction: The Real Kharms." Teoksessa *Today I Wrote Nothing*, toim. Daniil Kharms, 11–40. New York ja Lontoo: Ardis Books, 2009.

Elokuvat

Aatos ja Amine, ohjaus Reetta Huhtanen, tuotanto Zone 2 Pictures Oy, 2019.

Atomic Cafe, ohjaus Jayne Loader & Kevin Rafferty, tuotanto The Archives Project, 1982.

Talousennustajat, ohjaus Reetta Huhtanen, tuotanto Aalto-yliopisto / YLE, 2015.

Susanna Helke: Lauluja kestävyysvajeesta. Armotonta menoa -elokuvan keinoista ja yhteiskunnallisen dokumentaarin ehdoista

Barnouw, Erik. *Documentary: A History of the Non-Fiction Film*. New York: Oxford University Press 1994 (1974).

Benjamin, Walter. "The Work of Art in the Age of Its Mechanical Reproducibility."

Teoksessa *Walter Benjamin, Selected Writings*, Vol. 4, 1938–40, toim. Howard Eiland ja Michael Jennings. Cambridge: Belknap Press, 2006.

ten Brink, Joram. "Re-Enactment, the History of Violence and Documentary Film." Teoksessa *Killer Images: Documentary Film, Memory and the Performance of Violence*, toim. Joram ten Brink ja Joshua Oppenheimer. Lontoo ja New York: Wallflower Press, 2012.

Brown, Wendy. *Undoing the Demos: Neoliberalism's Stealth Revolution*. New York: Zone Books, 2015.

Bruzzi, Stella. *New Documentary: A Critical Introduction*. Lontoo ja New York: Routledge, 2000.

Grierson, John. "Public Relations, Propaganda and Documentary Film 1900–39." Teoksessa *The Documentary Film Movement: An Anthology*, toim. Ian Aitken. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1998.

Helke, Susanna. "The Documentarist and His Poor: On Radical Otherness and the Exuberance of the Have-Nots", *Post Script: Essays in Film and the Humanities* 36, nrot 2 ja 3 (2017).

Helke, Susanna. "Repeämän hetket: Toisen elämä ja radikaali tasa-arvo." Teoksessa *Jacques Rancière ja erimielisyyden näyttämöt. Poliittikka, oikeus, taide*, toim. Anna Tuomikoski. Helsinki: Tutkijaliitto, 2017.

Helke, Susanna. "Tunteiden ja minän tarinoita. Tunnekuultuuri, terapia-narratiivi ja poliittisen mahdollisuus dokumentaarisessa elokuvassa." Teoksessa *Repeämän kuvat. Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia*, toim. Susanna Helke ja Essi Viitanen, 62–107. Espoo: Aalto ARTS Books, 2022.

Huhtanen, Reetta. "Naurun politiikka. Absurdin keinoista yhteiskunnallisessa dokumentaarissa." Teoksessa *Repeämän kuvat. Dokumentaarinen elokuva ja hyvinvointivaltion murtumia*, toim. Susanna Helke ja Essi Viitanen, 330–351. Espoo: Aalto ARTS Books, 2022.

Jameson, Fredric. *Political Unconscious*. Alkuperäinen teos 1981. London: Routledge, 2002.

Kantola, Anu. *Markkinakuri ja managerivalta. Poliittinen hallinta Suomen 1990-luvun talous-kriisissä*. Helsinki: Loki, 2002.

Harvey, David. *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press, 2005.

Koikkalainen, Petri. "Managerialismi ideologiana", *niin&näin* nro 4 (2012).

Louis, Edouard. "The State of the Political Novel: An Interview with Édouard Louis", haastattelu Ane Farsethås. *The Paris Review*, 3.5.2016. www.theparisreview.org/blog/2016/05/03/the-state-of-the-political-novel-an-interview-with-edouard-louis

Nichols, Bill. *Representing Reality: Issues and Concepts in Documentary*. Bloomington: Indiana University Press, 1991.

Niney, François. *L'Épreuve du Réel à l'Écran*. Bryssel: D Boeck & Larcier s.a., 2000.

Patomäki, Heikki. *Yliopisto oyj. Tulosjohtamisen ongelmat –ja vaihtoehto*. Helsinki: Gaudeamus, 2005.

Patomäki, Heikki. *Uusliberalismi Suomessa. Lyhyt historia ja tulevaisuuden vaihtoehdot*. Helsinki: WSOY, 2007.

Papadopoulos, Yannis. "Accountability and Multi-level Governance. More Accountability, Less Democracy?", *West European Politics* 35, nro 3 (2010): 1030–1049.

Rancière, Jacques. *The Ignorant Schoolmaster: Five Lessons in Intellectual Emancipation*. Kääntänyt Kristin Ross. Stanford: Stanford University Press, 1991.

Rancière, Jacques. *Disagreement: Politics and Philosophy*. Minneapolis ja Lontoo: University of Minnesota Press, 1999.

Rancière, Jacques. *The Philosopher and His Poor*. Kääntäneet John Drury, Corinne Oster ja Andrew Parker. Durham ja Lontoo: Duke University Press, 2004.

Rancière, Jacques. *The Politics of Aesthetics: The Distribution of the Sensible.* New York: Continuum, 2006.

Rancière, Jacques. "Vapautunut katsoja". Suomentanut Janne Porttikivi. Liikkeellä marraskuussa -festivaalin ohjelmakirja, 3–23. 2014.

Rosen, Philip. *Change Mummified: Cinema, Historicity, Theory.* Minneapolis ja Lontoo: University of Minnesota Press, 2001.

Räisänen, Perttu. "Esperi Caren toimitusjohtaja Aarnio-Isohanni irtisanoutuu – 'Henkilöstöasiat ovat jääneet liian vähälle huomiolle'", *Mediuutiset*, 29.1.2019. www.medi uutiset.fi/uutiset/esperi-caren-toimitusjohtaja-aarnio-isohanni-irtisanoutuu-henkilostoasiat-ovat-jaaneet-liian-vahalle-huomiolle/dc4a289c-6542-49cd-86ca-327c457ebc0c

Thompson, Kristin. *Breaking the Glass Armor: Neoformalist Film Analysis.* Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1988.

Vaarama, Marja. "Suhtautuminen iäkkäisiin – onko yhteiskunnassamme ikäsyrjintää." Teoksessa *Suomiko onnellisen vanhuuden maa?*, toim. Timo Strandberg ja Eino Heikkinen. Helsinki: Into, 2021.

Winston, Brian. "The Tradition of the Victim in Griersonian Documentary." Teoksessa *New Challenges for Documentary*, toim. Alan Rosenthal, 269–287. Los Angeles: University of California Press, 1988.

Winston, Brian. *Claiming the Real: The Griersonian Documentary and its Limitations.* Lontoo: BFI, 1995.

Virtanen, Matti. "Eläkepommia ei tule", *Yhteiskuntapolitiikka* 69, nro 5 (2004).

Kuvalähteet

s. 16, 29, 108, 125, 136
Kerjäläiselokuva (2011),
© Avanton Productions,
kuvaaja Jyri Hakala

s. 38 *Kosminen näytelmä*
(2005), © Jouni Hiltunen /
Katharsis Films

s. 53 *Presidentintekijät*
(2014), © Helsinki-filmi

s. 62 *Matka minuksi* (2014),
© Avanton Productions,
kuvaaja Päivi Kettunen

s. 75 *Matka minuksi* (2014),
© Avanton Productions,
kuvaaja Tuomo Hutri

s. 88 *Tavarataivas* (2013),
© Unikino, kuvaaja Petri
Luukkainen

s. 99 *Tavarataivas* (2013),
© Unikino, kuvaaja
Jesse Jokinen

s. 150 *Nälkämaan Sampo*
(2016), © Luxian Productions,
kuvaaja Mika Mattila

s. 161 *Nälkämaan Sampo*
(2016), © Luxian Productions,
kuvaaja Tommi Taipale

s. 168 *Odotus* (2016),
Pakolainen ja minä -sarjasta,
© Zen Media, kuvaaja
Janne Häkkinen

s. 175 *Jättiläinen* (2016),
© Helsinki-filmi,
kuvaaja Malla Hukkanen

s. 182 *Vapaaehtoiset* (2016),
Pakolainen ja minä -sarjasta,
© Zen Media, kuvaaja
Rostislav Aalto

s. 194, 207, 212 *Kiehumispiste*
(2017), © Mouka Filmi, kuvaaja
Jarkko M. Virtanen

s. 220, 228, 246 *Tokasikajuttu*
(2017), © Mouka Filmi,
kuvaaja J-P Passi

s. 233 *Kovasikajuttu* (2012),
© Mouka Filmi, kuvaaja J-P Passi

s. 264, 271, 288 Hanna Koikkalainen

s. 330, 343 *Talousennustajat*
(2015), © Reetta Huhtanen,
kuvaaja Aarne Tapola

s. 352, 367 *Armotonta menoa –
hoivatyön lauluja* (2022),
© Road Movies,
kuvaaja Sari Aaltonen

Kiitos kaikille tuotantoyhtiöille
ja elokuvantekijöille, jotka
antoivat kirjaamme kuvat
ja luvat käyttää niitä!

Kirjoittajaesittelyt

Jouko Aaltonen on dokumenttielokuvaohjaaja, tuottaja ja tutkija.

Susanna Helke on dokumentaaristen elokuvien ohjaaja ja professori Aalto-yliopiston taiteiden ja suunnittelun korkeakoulun elokuvataiteen ja lavastustaiteen laitoksella.

Elina Hirvonen on helsinkiläinen kirjailija ja dokumenttielokuvaohjaaja.

Reetta Huhtanen on helsinkiläinen elokuvaohjaaja.

Heta Kaisto on iiläissyntyinen taidehistorioitsija ja kuraattori. Hän tekee taiteellista tutkimusta tohtorikoulutettavana Aalto-yliopiston taiteiden ja suunnittelun korkeakoulussa.

Timo Korhonen on taiteen tohtori, uskontososiologiaan perehtynyt teologian maisteri ja Taideteollisesta korkeakoulusta valmistunut valokuvaaja sekä dokumenttielokuvaohjaaja ja -tuottaja.

Hanna Kuusela on akatemiattutkija, jonka tutkimukset liikkuvat kulttuurin, politiikan ja talouden välimaastossa.

Katja Lautamatti on dokumenttielokuvaohjaaja ja väitöstutkija Aalto-yliopiston elokuvataiteen ja lavastustaiteen laitoksella.

